

SZEMLE

KÖNYVISMERTETÉSEK

A román történetírás az „Arhivele Totalitarismului” tükrében (1993-1998.)

A román történelemszociológia a kommunista hatalomátvétel következtében fokozatosan a rendszer kiszolgáltatottjává, majd kiszolgálójává vált, és a hatvanas évek közepétől kezdődően a „nemzeti-pártsocializmus” ideológiai árnyékában kialakult a román szocialista történetírás úgynevezett nemzeti vonala. Sztereotípiák és nemzeti mítoszok jegecesedtek meg, szakmai szinten felbecsülhetetlenül káros illetve káros következményeket vonva maguk után. Az 1989-es változásokat követő évek belpolitikai eseményei után igen sokat vártott magára egy olyan intézet felállítása, amelynek keretein belül megteremtődtek a totalitárius állami formák kutatásának szakmai és anyagi feltételei. Az 1993-ban kibocsátott 150. számú kormányhatározat értelmében létrehozták az Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului (INST – Totalitarizmust Tanulmányozó Nemzeti Intézet) nevű kutatóintézetet, amelynek tevékenységi köre „a Romániában megjelent totalitarizmus bármely formájára vonatkozó dokumentumok és információk összegyűjtésére, megőrzésére feldolgozására és publikálására”¹ terjed ki. Az INST gondozásában jelenik meg az intézmény negyedéves kiadványa, az „Arhivele Totalitarismului.”

A publikációkat a következő témák szerint csoportosíthatjuk:²

- a két világháború közötti szélsőjobboldali és szélsőbaloldali pártokat, szervezeteket bemutató,
- az 1944-től kibontakozó román nemzeti ellenállás – szovjetellenes, antikommunista – mozgalmakat ismertető,

– a kommunizmus, valamint a sztálinizmus ideológiai felfogásának megfelelő társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális változásokat elemző tanulmányok.

Az első világháborút a győztesek oldalán lezáró és a párizsi békeszerződésben területileg is jócskán meggyarapodott Románia politikai-kormányzati struktúrája a húszas évektől kezdődően labilnak bizonyult. A szociális intézkedésekre váró tömeget nem lehetett kielégíteni a földtörvény rendelkezéseivel, és a városi iparos-munkás réteg követelései sem teljesültek. A gyakori kormányserék és a már említett társadalmi feszültségek miatt a szélsőjobboldali eszmék és azok hirdetői nagy népszerűségnek örvendtek. Az A.C. Cuza által alapított Keresztény-Nemzeti Védelmi Ligával (Liga Apărării Național-Creștine) és a Corneliu Zelea Codreanu vezette legionárius mozgalommal kapcsolatos, arányában is kevés számú munkában egyáltalán nem fektettek hangsúlyt a két szervezet antiszemita, idegengyűlölő jellegére és a politikai életre gyakorolt káros hatására. Florin Müller a legionárius mozgalmat taglaló cikkében arra helyezte a hangsúlyt, hogy ez az irányzat az ország területi integritása és szuverenitása érdekében, a tehetetlen angol-francia diplomáciától elfordulva új szövetségest keresett. Tanulmányát így fejezi be: „a horthysta Magyarország Mussolini és Hitler baráti szimpátiája régebbi, tartósabb és hitelesebb volt, mint a nemzeti-legionárius román állam szimpátiája.”³ Egy másik szerző igazságtalannak tarja a legionáriusokkal szemben 1944 őszétől bevezetett szankciókat: a szovjet-román fegyverszüneti egyezmény 15. szakaszának értelmében Romániának fel kellett számolnia a fasiszta jellegű szervezeteket, de mivel a legionárius szervezetet 1941-ben feloszlatták, – idézem a szerzőt –, „sem jogilag, sem gyakorlatilag nem létezett, ebből kifolyólag a fegyverszüneti egyezmény 15. szakasza esetükben nem alkalmazható.”⁴ A tények hiteles feltárásának elvét szem előtt tartva teljesen érthetetlen az igyekezet, amellyel „kozmetikázni” próbálják a legionárius mozgalom történetét, és számbelileg – főleg ha figyelembe vesszük a két világháború közötti román bel- és külpolitikára gyakorolt erőteljes hatását – kevés tanulmány foglalozik a kérdéssel.⁵

Az 1992-ben megkötött román-orosz szerződés értelmében a román történelemszakkollégáknak lehetőségük nyílt arra, hogy betekintsenek a Komintern balkáni ügyosztályának anyagai közé. A Komintern statisztikai nyilvántartása pontos számadatokat közöl a Kommunisták Romániai Pártja számarányáról és nemzetiségi összetételéről, amely jól tükrözi a már eddig is is-

mert tény, hogy a KRP-ben a „nemzeti-kisebbségek” „túlreprezentálták” magukat. A fenti adatok igazolják azt a román történészek és a társadalom egyes rétegei által vallott tézist, mely szerint a kommunista ideológia idegen a román nép demokrata hagyományaitól, annak gyakorlati megvalósítását az „idegen eredetű”⁶ elemek hajtották végre. Ezek a moszkvai iskolákban „kitanult” személyek az államapparátus szintjére emelték a „gyilkolás technikáját” és „legnagyobb részüket – érthető okokból (sic!) – a nemzetiség soraiból (zsidó, magyar, bulgár, ukrán stb.) választották ki...” A velük szemben megfogalmazott vád így hangzik: „tönkretették a román nép felbecsülhetetlen anyagi és szellemi értékeit.”⁷ Valóban igazolható tény, hogy a szovjet segítséggel hatalomra jutott kommunista párt soraiban és az állami csúcsszervekben a nemzetiségek számarányukhoz képest „többségben” voltak, de nem kizárólag a nemzetiségek felelősek az ország bolsevizálásáért.

Színvonalas írásokon keresztül betekintést nyerhetünk abba, hogy a Román Kommunista Párt 1944 őszétől milyen módszerekkel és kinek a támogatásával kaparintotta meg az ország feletti hatalmat, hogyan konszolidálódtak a párton belüli ellentétek (moszkoviták kontra hazaiak), és miként alakult ki a szovjet mintát követő új állami berendezkedés. Az RKP hatalomra jutása, az új társadalmi normák, törvények bevezetése, elfogadtatása erőszakos eszközökkel és az emberi szabadságjogok negligálásával valósult meg.

A tisztogatási perek a régi katonai és politikai elit felszámolására indított küzdelemben hatékony fegyvernek bizonyultak. A fegyverszüneti egyezményben (14. és 15. szakaszok) felelősségre vonhattak mindenkit, akit háborús bűncselekmények elkövetésével vádolhattak, valamint azokat, akik a szövetséges hatalmak ellen indított háború kezdeményezői voltak. Az 1945. március 31-én kibocsátott 50. és 51.⁸ számú törvényrendelet a fenti két kategóriába sorolható eseteket szabályozták.⁹ Dumitru Sandru alkotmányellenesnek tartja a két törvényrendeletet, mivel az alkotmány biztosította a tulajdonjog védelmét – a törvényrendelet értelmében elkobozhatták az elítéltek vagyonát –, sőt, véleménye szerint, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nyomására adták ki azokat.¹⁰ Valójában nem másról van szó, mint a nemzetközi jogi normákhoz való igazodásról.

A számonkérés a nemzeti kisebbségeket is érintette. Az Országos Csendőrfelügyelőség 1944. augusztus 25-én – már két nappal a fogolytáborok felszámolását elrendelő törvény megjelenése után – utasította a terü-

leti csendőrpáncsnokságokat, hogy a felügyeletük alá vont körzetben tartóztassák le a magyar és a német kisebbség vezetőit. Az augusztus 27-i utasítás már az internálásukról rendelkezett. Szeptember folyamán az egész német etnikumra kiterjesztették, sőt e hónap 20-án a belügyminisztérium épületében, Gheorghe Liteanunak, a rendőrség államtitkárának elnöklete alatt megtartott eligazítás során – ahol a fegyverszüneti egyezmény 2. szakaszának alkalmazását vitatták meg – az internálást a magyar útlevéllal rendelkező észak-erdélyi magyarokra is kiterjesztették.¹¹ Ez nem jelentett mást, mint az észak-erdélyi magyarok kollektív deportálását.¹² A szerző úgy állítja be a fenti rendelkezéseket, hogy azokat a fegyverszüneti egyezmény írta elő, és a felelőséget a SZEB-re hárítja, amely intézkedéseivel folyamatosan csorbította a román hatóságok tevékenységi jogkörét.¹³ Holott az augusztusi internálásokat elrendelő, valamint az észak-erdélyi magyar népeséget érintő intézkedések a román legfelsőbb állami szervek „túlbugzóságának” tanújelei voltak.¹⁴

A kelet-európai példákhoz hasonlóan a tisztogatás a román hadsereget is mélyen érintette. A szovjet fegyverek védelme alatt álló Kommunista Párt hatalmi legitimitásának megteremtése érdekében a királyhoz hű hadsereg személyi összetételét, a tisztkart, szervezeti felépítését, ideológiai és politikai felkészítését teljesen megváltoztatták a „demokratizálás” jelszavával. A köteteket átvizsgálva megismerhetjük a teljes tengeri és a dunai katonai flotta megsemmisítésének körülményeit,¹⁵ számos magas rangú tábornok letartóztatását, vagy kivégzését és a hadsereg átpolitizálásának folyamatát.¹⁶

Az általam áttanulmányozott tanulmánykötetek hat évfolyamában visszaemlékezések és közreadott levéltári dokumentumok eléggé tetemes hányada foglalkozik a Román Nemzeti Ellenállási Mozgalom történetével. A fegyveres antikommunista ellenállási mozgalom története 1944 márciusában veszi kezdetét, és 1958-ig húzódik el, az utolsó felfegyverzett egységek, ellenálló góccok felszámolásáig. Megjelenésük, tömegbázisuk, szervezeti felépítésük és szervezettségük, számarányuk. a társadalomra kifejtett hatásuk, tevékenységi területük, valamint kitűzött céljaik alapján számos csoportot különíthetünk el.

1944 márciusában a román Nagyvezérkar német katonai segédlettel kilenc zászlóaljat állított fel, Bukovinát jelölve ki operációs területként. A háború befejezése után megindult a zászlóalj egykori tagjainak letartóztatása. A börtönbüntetés elől menekülőkből szerveződtek meg az első fegyveres

osztagok a Keleti Kárpátok vonulatának észak-keleti lejtőin. A későbbiek folyamán legfőképpen a falusi parasztság köréből „csaptak fel” újabb csoportok ellenállóknak. Tevékenységüket 1958-ig folytatták. Arról nem kapunk információt, milyen antikommunista ellenállást fejtek ki, azonban életkörülményeiről, a ruházatukról stb. – négy publikáción keresztül – gazdag ténnyanyaggal árasztják el az olvasót.

Az erőszakos szovjet megszállás és a kommunista előretöréssel szemben 1944 őszétől további ellenálló egységek bukkantak fel, majd az 1945-ös kormányváltás után a Mișcarea Națională de Rezistență (Nemzeti Ellenállási Mozgalom) irányításával egy komoly szovjetellenes, antikommunista, katonai jellegű szövetség jött létre. Több egységet különböztethetünk meg: Haiducii lui Avram Iancu (Avram Iancu Hajdú), Graiul Sânelui (A Vér Szava), Sumanele Negre (Fekete Subások). Társadalmi összetételük széleskörű volt: aktív és leszerelt, vagy éppen tartalékállományba helyezett tisztek, egykori legionáriusok¹⁷, politikusok, egyetemisták, köztisztviselők stb. Vezérkarral, titkosszolgálati eszközökkel rendelkeztek, és kapcsolatban álltak az angol-amerikai hírszerzéssel, és a szervezkedésről a királyt is tájékoztatták.

Nagy ellentmondás fedezhető fel – amire a szerzők nem térnek ki – a demokratikus eszmék védelme érdekében a szerzők által feltételezett szerepvállalás és az általuk valóban megfogalmazott politikai programok között. Az Avram Iancu Hajdú programtervezetében a túlfűtött nacionalizmus¹⁸, az antiszemitizmus és az idegengyűlölet¹⁹ összekeveredett a haza védelmének elveivel. A Vér Szava rölapjaiban ennél sokkal radikálisabb és fasiszta jellegű célkitűzéseket fogalmaztak meg. Az Îndrumatorul (Útmutató) címet viselő kormányzási tervzetben lefektetett, a nemzet újjászervezése érdekében elsőrendűnek tartott célok a következők: „1. A román nemzet természetes fejlődése. 2. Az etnikai elem kontinuitása. 3. Biológiai szelekció (sic!). 4. A kulturális értékek megőrzése. 5. Szellemi szabadság. 6. Anyagi függetlenség.”²⁰ A faj érényének hirdetése és a faji keveredés tiltása mellett a kisebbségi kérdés megoldására a „radikális” lakosságcseret javasolták.²¹

A konspiratív-katonai jellegű ellenálló csoportok létezéséhez nem fér kétség, de azt is meg kell jegyezni, hogy sem levéltári adatok, sem egyéb források nem számolnak be a rendszer megdöntésére irányuló konkrét fegyveres összecsapásokról. A rendészeti szervek jelentései alapján a fegyveres „bandák” a hegyekben rejtőzködtek, 1946-ra azonban felszámolták a Nemzeti Ellenállási Mozgalmat.

A publikációk között számos tanulmány foglalkozik a hasonló jellegű, de számarányukban és jelentőségükben sokkal kisebb ellenálló csoportok történetével, amelyek az ország egész területét behálózták, és amelyeket csak az ötvenes évek végére göngyölítettek fel.

Vajon egy újabb nemzeti mítosz megteremtéséről van szó? A kérdésre maguk a szerzők adják meg a választ: „A Nemzeti Ellenállási Mozgalmat a román nép közmeggyőződéséből fakadó, a hatalmukkal visszaélő idegen megszállókkal, de legfőképpen az erőszakkal rákényszerített ideológiával szembeni reakciójaként értelmezhetjük. Ezek a törekvések teljesen ellentétesek a nemzeti hagyományokkal.”²² Vagy egy másik helyen Cristian Troncota a következő megállapítást teszi: „Abban az időszakban Romániában léteztek nemzeti erők, amelyek eltökélték magukat a végsőkig való kitartásra, és vállalták a veszélyt a szovjetek segítségével fenntartott baloldali politikai erőkkel szemben. Másrésztől, ha e nemzeti erők koalícióra léptek egymással a barikádokon, ez azt jelenti, hogy a másik oldalon a nemzetellenes erők foglaltak helyet. A Nemzeti Ellenállási Mozgalom dokumentumaiban tulajdonképpen [...] ez az üzenete.”²³

A kollektivizálás módszereiről és a törvénytelen intézkedésekkel szemben kiobbant lázadásokról, az ötvenes évek munkatáborainak – a román gulágnak – embertelen, szörnyűséges körülményeiről, valamint a nagyenyedi és szamosújvári fegyházak „átnevelő” rendszeréről levéltári dokumentumok és visszaemlékezések útján kimerítő ismereteket kapunk.

A feldolgozott kérdések tárgyköréből hiányoznak a román nép történetének kényes kérdései, mint például az Antonescu-rezsimet feldolgozó tanulmányok, valamint a Romániát is érintő holokausztot és a Ceaușescu-diktatúrát ismertető publikációk. A kötetek nem tartalmazzak gazdaságtörténeti munkákat, illetve a romániai szélsőjobboldali és a kommunista gondolatrendszert érintő szociológiai jellegű írásokat.

Az egyházakat sújtó rendelkezéseket és magasabb egyházi méltóságok bebörtönzését taglaló két cikk egyikében sem tesznek említést az erdélyi magyar vallási felekezeteket ért törvénytelenésegekről, de nem emlékeznek meg a görög katolikus egyház beolvasztásáról és vagonának elkobzásáról sem.

Az idézetekből kitűnik, hogy a román népet érintő drámai eseményeket részrehajlóan dolgozzák fel. A kommunizmus²⁴ eszméjét meghonosító népelemeket „idegen eredetű”-nek tartják. Az 1940-ben elveszített

bessarábiai és észak-bukovinai területeken bevezetett szovjet rendszert Vitalie Varatec így jellemzi: „Ettől a pillanattól kezdve a besszarábiai románok az emberiség történelmének eddigi legkegyetlenebb rendszerének a kezébe kerültek.”²⁵

A kiadványok tudományos jelentőségét korábban kiadatlan levéltári források feldolgozásai, illetve a pontosan megjelölt levéltárak és iratjegyzékek adják.

Nagy Mihály Zoltán

JEGYZETEK

¹ Archivele Totalitarismului (A következőkben AT), 1993, I, 1, 202. Az intézmény kinevezett elnöke, Radu Ciuceanu ezen túlmenően kiemelte, hogy az INST által megfogalmazott célok egyike, hogy létrehozzák a „romániai bolsevizmus áldozatainak múzeumát.” In AT, 1993, I, 1, 10.

² A román nép történelmét feldolgozó tanulmányokat ismertetem, de a csekély számú angol, francia és német nyelvű cikkek nem kerülnek bemutatásra.

³ Müller, Florin: Politica externă a Mișcării Regionale: ideologie și strategii. In AT, 1993, I, 1, 38.

⁴ Sandru, Dumitru, Onișoru Gheorghe: Dimensiunea politică a represiunii în România. 1944-47. I. In AT, 1995, III, 4, 11.

⁵ Scurtu, Ioan: Cazul Manciui. Pedepsă meritată sau act criminal? In AT, 1994, II, 1-2, 102. Ioan Scurtu a Corneliu Zelea Codreanu által elkövetett rendőrgyilkosság – a iași-i rendőrprefektus, Manciui, aki megpróbálta felszámolni a C. Z. Codreanu vezette szélsőjobboldali diákszervezkedést – dokumentumait tartalmazó munkájának felvezető címe: „A Manciui per. Megérdemelt büntetés, avagy gyilkos cselekedet?” A bírósági tárgyalás során a C. Z. Codreanun, a kabátjaik gomblyukában horogkeresztet viselő – 1927-ben járunk – esküdtszék felmentette.

⁶ In AT, 1993, I, 1, 8.

⁷ Zamfirescu, Dragoș: Sovietizarea României. O perspectivă geopolitică. In AT, 1995, III, 1, 18. A folytatásban névelemzés alá veszi – utalva ezzel a nemzetiségükre – az 1994-től hatalomra kerülő RKP vezető tagjainak névsorát.

⁸ Az 51-es számú törvényrendelet az ország összeomlásáért, katasztrófájáért felelős személyek körét határozta meg. Iuliu Maniu javaslatára került be a törvényrendeletbe az a kitétel, amely szerint a területveszteségeket aláíró személyeket is bíróság elé kell állítani.

⁹ Érdemes megjegyezni – ugyanis erre egyetlen tanulmány sem tesz utalást –, hogy a háborús és népellenes bűnösök elleni eljárásokat végeredményben az 1945/325. sz. törvényrendelet alapján indították meg. Népbíróságokat/néptörvényszékeket

minden ítéltábla helyszínén fel lehetett állítani. A bukaresti magyar misszió 1946-os jelentése alapján betekintést nyerhetünk a kolozsvári és bukaresti népbíróságok működésébe. A Gyöngyösi János külügyminiszterhez címzett jelentés szerint: „a lefogott észak-erdélyi magyarok tekintélyes részének vád alá helyezésénél nem a háborús vagy népellenes bűnösség kritériuma érvényesült, hanem az, hogy a magyar uralom alatt elkövetett cselekedeteik románok ellen irányultak”. A népbíráskodás egyfajta magyarellenes jelleget tükrözött, és a kolozsári népbírószágon hozott ítéletek súlyosabbak voltak, mint a bukaresti népbíróság ítéletei, vagyis a jogegység elve – hasonló büntettek egységes szankcionálása – nem érvényesült. In *Magyar Országos Levéltár-Jelenkortörténeti Gyűjtemény: KÜM-TÜK, Románia 1945-1965.*, 17d.,16/b. sz. n. 162-169.

¹⁰ Sandru, Dumitru: *Metamorfozele gulagului românesc. Centerele de internare: 1944-1945.* In *AT*, 1944, II, 1-2, 10. Érdemes megjegyezni, hogy az I. Maniu vezette parasztpárt kormányzasi programjában ugyancsak szerepelt az ország összeomlásáért felelős személyek szankcionálása, mert a hatalom megragadásáért folytatott küzdelemben felhasználhatták azt egyik riválisukkal, a Nemzeti Liberális Párttal szemben.

¹¹ In *AT*, 1995, III, 1-2, 15.

¹² Az Észak-Erdély területén bevezetett szovjet katonai közigazgatás miatt ez nem valósulhatott meg. A visszaemlékezések szerint a területre szeptember-október folyamán visszatérő csendőrség alakulatai összeírták és internálni szándékozták a 16 éven felüli magyar férfi lakosságot.

¹³ Sandru, Dumitru: *Metamorfozele gulagului românesc. Centrele de internare: 1945-1946.* In *AT*, 1994, II, 1-2, 11-15.

¹⁴ 1944 őszén – szeptember folyamán – a magyar hatóságok is internálták az Észak-Erdély területén élő román nemzetiségű lakosság értelmiségi rétegét, ismertebb vezető tagjait.

¹⁵ Ritaru, Jipa: *Drama Marinei Militare Române august-septembrie 1944.* In *AT*, 1998, VI, 4, 45-51. A folyami hajóktól egészen a kereskedelmi és hadi hajókig a szovjetek csaknem mindet elkobozták.

¹⁶ Dușu, Alexandru, Latea, Constantin, Retegan, Mihai: *Politizarea armatei române. Divizia „Tudor Vladimirescu” I.* In *AT*, 1995, III, 4, 161. 1945. április 25-én kiadott törvény értelmében a szovjet hadifogolytáborokban szerveződött „Tudor Valdimirescu-Debretin” és a „Horea Cloșca și Crișan” hadosztály tisztikarából kiemelt több mint 1000 főt az ország különböző pontján levő katonai egységekhez neveztek ki. Propagandafeladatokat láttak el. A cél, hogy „lerakja a hadsereg és a nép közötti szoros kapcsolat alapját.”

¹⁷ Az Avran Iancu Hajdúi vezére az a Gavril Olteanu volt, aki a székelyföldi mézszárlásokért felelős voluntár/szabadcsapatok kapitányaként híresült el. A Vér Szava sorraiban ott szerepeltek a cuzisták és Antonescu hú emberei, mint pl. egykori kabinetfőnöke, Romeo Zaharia.

- ¹⁸ Troncota, Cristian: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență 1946. II. In *AT*, 1995, III, 4, 82.
- ¹⁹ Ciuceanu, Radu: Sumanele Negre. Dosarul operativ, 1946. VII. In *AT*, 1996, IV, 2-3, 109. „Az országot, legfőképpen Erdélyt most a magyarok és a nemzettől idegen elemek uralják.”
- ²⁰ Ciuceanu, Radu: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență: Organizația Graiul Sângelui. Dosar operativ, 1946. In *AT*, 1995, III, 1, 101.
- ²¹ Uo: 95.
- ²² Troncota, Cristian: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență, 1946. I. In *AT*, 1995, III, 3, 123.
- ²³ Troncota, Cristina: Procesul Mișcării Naționale de Rezistență, 1946. IV. In *AT*, 1998, VI, 2-3, 102.
- ²⁴ Tănăsescu, Florin: Varianta bolșevică a revizionismului ungar, 1918-1919. In *AT*, 1995, III, 1, 64-89. Tanulmányában a Tanácsköztársaságot a magyar revizionizmus bolsevik változataként értelmezi.
- ²⁵ Varatec, Vitalie: Considerații privind alegerile organizate de sovietici în Basarabia la începutul anului 1941. In *AT*, 1995, III, 1.

A szlovák polgárságról

Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku. 1900-1989.
(A polgárság és a polgári társadalom. 1900-1989.)
 Összeállította Elena Mannová. Bratislava, 1998,
 Academic Electronic Press, 256 o.

A tanulmánykötetben tárgyalt témakör, a szlovák polgárság fejlődése – az összeállító, Elena Mannová bevezető szavai szerint – hol nemzeti, hol osztályérdekdek miatt a közelmúltig mellőzött kutatási területe volt a szlovák társadalomtudományoknak. Az 1989 után megváltozott politikai/társadalmi környezet kiváltotta új kutatói érdeklődés új témákra, illetve új megközelítési módokra irányította rá a szlovák tudományosság figyelmét: a nacionalizmusra, a modernizációra, a polgári társadalomra és ezek hordozóira, az elitre, az értelmiségre, a polgárságra. Az utóbbival foglalkozó kötet, annak ellenére, hogy témájának kutatása eszerint mindössze pár éves múlt-ra tekinthet vissza az országban, sokszínű képet fest a szlovák polgárság elmúlt majd száz évéről.

A tizenkilenc tanulmány eredetileg a Szlovák Tudományos Akadémia Történeti Intézete és Szlovák Irodalmi Intézete által 1996-ban, Pozsonyban rendezett szimpóziumon hangzottak el, amelyet az *Ausztria határok nélkül c.* kutatói program *Polgárság Közép-Európában (1918-1995)* projektje keretén belül szerveztek meg Ausztria Tudományos és Közlekedésügyi Minisztériumának védnöksége alatt. Kötetben való megjelenésüket az Open Society Foundation Bratislava anyagi támogatása tette lehetővé. A szerzők valamennyien pozsonyi, országos intézetek (akadémiai, egyetemi, múzeumi) szakmunkatársai – történészek, szociológusok, etnológusok, irodalomtörténészek. Az általuk több szempontból, több tudományterület felől megközelített témakör ábrázolása tárgyyszerű, elfogultságoktól mentes. A kötet felépítése logikus szerkezetű, az egyes tanulmányok adataikkal, a felvetett kérdésekre adott válaszaikkal egészítik ki egymást.

A tanulmányok közül mi most itt elsősorban azokat tárgyaljuk, amelyek szűkebb témájuknál foga inkább számot tarthatnak a *Regio* olvasóinak érdeklődésére.

A polgárosodás folyamata Szlovákiában Ján Pašiak szerint leginkább egy paradoxon jegyében írható le: akkor, amikor a városi lakosság számaránya nagyon alacsony volt, volt polgárság és polgári társadalom az országban, ám amikor a városiak száma jelentősen megnőtt, a polgárság és a polgári társadalom gyakorlatilag megszűnt létezni Szlovákiában. A városi lakosság aránya itt mindvégig jelentősen elmaradt az európai átlagtól. Pašiak a polgárosodást a településfejlődés tükrében vizsgáló írásában fél évszázados fáziskésről beszél. (A városiak aránya Európában 1930-ban érte el az 50 százalékot, Szlovákiában ekkor még csak 22,6 százalék az arányuk, a lakosság fele csupán 1980-ra lesz városiak.) Ám a történelmi időnél is jelentősebbnek értékeli a szerző a szociológiai időben való elmaradást, amely alatt a városba költözött falusi lakosoknak az új körülményekhez való adaptálódását érti, vagyis azt az időszakot, amely alatt az agrárnépességből urbánus népesség lesz.

A városok és a városiak számának növelése kiemelt állami program volt a szocialista iparosítás ideje alatt, ám a beköltözött falusi lakosság nagy tömegei számára a város nem nyújtott adekvát kulturális mintát az újfajta élethez, hiszen a városi életmód hordozóinak nagy része az előző évtizedek történelmi fordulói során fokozatosan eltűnt a szlovákiai városokból (a zsidók 1939, a magyarok és a németek 1945, a nagyiparosok, nagyfőkések

1948 után), s kultúrájukat a hivatalos ideológia nemkívánatosnak minősítette – írja E. Mannová a polgári rétegek fejlődésének feltételeivel, a városiasodás fokával, etnikai, felekezeti, regionális viszonyokkal foglalkozó tanulmányában. De – amint tovább fejtegeti – a kellő szociális/infrastrukturális háttér is hiányzott ahhoz, hogy a városba özönlő tömegek életmódja valóban városivá legyen. A nem igazán átgondolt állami program Pozsonyban és a vidéki városokban egyaránt felduzzasztotta a lakótelepeket, ám megfelelő infrastrukturális ellátásukról már nem gondoskodott. Így történt, hogy a szocializmus évtizedei alatt a városba özönlő agrárnépesség sok vonatkozásban megőrizte korábbi vidéki környezetének normáit, s helyett, hogy fokozatosan városiasodott volna, inkább magához „falusiasította“ a várost. A szlovákiai urbanizációra ma is a (2000-nél kevesebb lakosú) lakótelepek túlsúlya jellemző (87,3 százalék), itt él a lakosság 30,7 százaléka (1,6 millió ember). A klasszikus urbanizáció folyamata, amely elválaszthatatlan a polgárság, a polgári társadalom fejlődésétől, Mannová szerint a szlovákiai viszonyok között teljesen soha nem játszódott le.

A monarchia idején, a 19. század második felében – amely időszak etnikai viszonyaira ugyancsak kitér Mannová dolgozata – a mai szlovákiai területek polgárságára mind gazdasági, mind kulturális téren a német ajkú, de magyar öntudatú polgárok dominanciája volt jellemző, majd az asszimiláció és a városiasodás következtében a magyaroké. Az első világháború előtt az ipart a magyar, a zsidó és az osztrák tőke uralta. A szlovák polgárság, Mannová adatai szerint, csak nagyon csekély gazdasági tőkével rendelkezett (1918-ban pl. a 228 bank 146 millió korona értékű részvényéből a szlovák burzsoázia tulajdonában mindössze 33 bank 25 millió korona értékű tőkéje volt). Az 1918 utáni politikai változásokból is szerinte elsősorban a cseh burzsoázia profitált, a szlovák csak utána. A szlovák polgárság ereje ezután is elsősorban a kisvállalkozásokból táplálkozott, ám a kulcspozíciókat itt sem, akárcsak az ipar és kereskedelem területén sem ők uralták. Így szinte törvényszerű volt, hogy a szlovákok az 1918 utáni politikai hatalmi harcokban is rendre vereséget szenvedtek, a gazdasági és a politikai hatalomnak az erősebb cseh tőkével való összefogása elkerülhetetlen volt. S bár Mannová szerint is tagadhatatlan, hogy a szlovákság nemzeti és kulturális emancipálódása az első Csehszlovák Köztársaság ideje alatt hatással volt a társadalom gazdasági és a szociális struktúrájára is, lényeges változások a kialakult erőviszonyokban mégis csak 1938 után (az autonómia, majd a

szlovák állam kikiáltása után) következtek be, amikor a német tőke részesedése az addigi 4-ről 51,6 százalékra nőtt, a cseh tőke pedig 84-ről 8 százalékra esett vissza. A folyamatot az 1945, illetve az 1948 utáni események tetőzték be a magyarok és a németek vagyonának elkobzásával és kitelepítésükkel az országból, majd a polgárságnak, mint „kiszákmányoló” osztálynak (immár nemzetiségre való tekintet nélküli) teljes fölszámolásával.

Talán érdemes néhány további adatot is kiemelni a könyvnek ebből a fejlődésképet megrajzoló, statisztikai adatokban gazdag első részéből. Például Ján Pašiának a szlovákiai városhálózat fejlődését bemutató tanulmányából – amely adatokat a szerző helyenként Anton Štefáneknak, a szlovák szociológia két háború közti megteremtőjének munkájára hivatkozva idéz (Základy sociografie Slovenska. In *Slovenská vlastiveda* III. Bratislava, 1945, Slovenská akadémia vied a umení.). Ezek szerint pl. 1910-ben az akkori 16 szlovák megyében (1 946 357 szlovák lakossal) az állami és közszolgálatban dolgozó 46 449 alkalmazottból mindössze 132 volt szlovák (ennyien vallották magukat annak). Ez a szám a szerző szerint a szlovák közalkalmazottak speciális problémáját jelzi a magyar nemzetiségi politikai keretei közt – Pašiák ugyanakkor nem tesz említést e réteg erős asszimilációs hajlamairól. Az 1921-es népszámlálás adatai szerint statisztikailag városi jellegű település (5000 lakos fölött) 48 volt az országban, lakosságuk az össznépeség 18 százalékát tette ki. Az első köztársaság ideje alatt a városiasodás folyamata intenzívebbé vált, ám Pašiák szerint csak látszólag, ugyanis hiányzott mögüle az iparosodás folyamata. Így a mezőgazdaságban és az erdőszetben foglalkoztatottak száma 1930-ra sem lett semmivel sem kevesebb, mint amennyi 1921-ben volt (56-56 százalék mindkét népszámlálás alkalmával). Az iparban és a kisiparban dolgozók száma tíz év alatt még csökkent is 1 százalékkal (az 1921-es évi 17, 2 százalék 1930-ra 16,2 százalékra esett). A kereskedelem és pénzügyek területén 1 százalékpontos (3,6-ről 4,7 százalékra), a közszolgálat és a szabad foglalkozások szférájában is majdnem 1 százalékpontos (6,6-ről 7,3 százalékra) az emelkedés. Vagyis a polgárság potenciális alapja némileg ugyan erősödött ebben az időszakban – ha nem is a nagytőkések, de a hivatalnokok, a tanítók és a szabad foglalkozásúak számának gyarapodásával –, ám ez is főleg a cseh vidékek felőli beáramlás révén (míg 1910-ben a 16 szlovák megyében 7947 cseh élt, az 1921-es népszámlálás idejére számuk Szlovákiában 71 733-ra, 1930-ra pedig 120 926-ra növekedett; a katonák mellett jelentős volt a hivatalnok és pedagógus száma, akik

a polgárság sorait erősítették). Ugyancsak befolyásolta az arányok alakulását a falusi lakosság továbbra is erős kivándorlása az országból. (A migráció ebben az időszakban már nemcsak az USA, Kanada és Nyugat-Európa fejlett államai felé irányult, hanem a cseh országrészbe is. 1929-1931-ben, a nagy gazdasági válság éveit alatt – ugyancsak Štefáněk számításai szerint – Szlovákiából 54 606 személy vándorolt át a cseh országrészbe.)

1910-ben a mai Szlovákia területén 39 városi jogállású település volt – 22-ben 5-70 ezer, 17-ben pedig 1000-5000 közötti lakossal –, lakóik száma az összlakosság 10 százalékát tette ki. Azoknak a településeknek a száma, amelyek lakossága elérte legalább az ötezret, 1921-re 49-re nőtt. Vladimír Krivý tanulmányában módszertani megfontolásból ezt a 49 települést teszi meg vizsgálatá tárgyául, hogy az 1920-30-as évekbeli jellemzőket az 1990-es évekbeliekkel összevesse, azaz hogy a városfejlődésben a kontinuitás meglétét/hiányát kimutassa. Eredményei – melyekhez a lakosság számának, etnikai, vallási összetételének és választási magatartásának adatait elemzi a nevezett időszakokban – meglepőek. Miután ma Szlovákiában nincsenek történelmi politikai pártok, azaz az 1989 után alakultak közt egy sincs, amelyiknek lett volna előde a két háború között (a Csehszlovák Kommunista Párt ma jelentéktelen, a Szlovák Nemzeti Pártnak pedig a múltban főleg az evangélikus, ma a katolikus választók között vannak támogatói), a városok nemzetiségi összetétele pedig a két háború közöttihez képest az 1990-es évekre jelentősen megváltozott, homogenizálódott (1930-ban a szlovákok aránya – a csehekkel együtt – mindössze 18 városban volt több mint 90 százalék, 20-ban 50-90 százalék között mozgott, 11-ben pedig a szlovákok kisebbségben voltak a magyarokkal, illetve németekkel szemben; az 1991-es népszámlálás adatai szerint viszont a 49 város többségében a szlovákok aránya jelentősen megnőtt, a magyaroké ugyanakkor jelentősebben mindössze Dunaszerdahelyen [ahol azelőtt a zsidók voltak többségben] és Tardoskedden emelkedett [az utóbbi közben elvesztette városi rangját], a németek és a zsidók mindenütt jelentősen visszaszorultak) – mindezeket tudva tehát azt hinnénk, hogy a választási magatartás és az egyes pártok választási eredményei közt a két időszakban sincs hasonlóság. A 1929-es és a 1994-es választási eredmények statisztikái azonban épp a fordítottjáról győzik meg az olvasót. Mečiar pártjának (HZDS) 1994-es választási eredményei kísérteties módon hasonlítanak az egykori Hlinka Szlovák Néppártjának

(HSLS) 1929-es eredményeire. Az 1994-es választások alkalmával a 49 városban összességében Mečiar pártja bizonyult a legerősebbnek, csakúgy, mint egykor Hlinka pártja – mindkettő a szlovák és katolikus környezetben volt különösen sikeres (a legtöbb szavazatot elnyert párt). Az 1994-es választásokon a 49-ből egyedül a magyar többségű városokban nem győzött Mečiar pártja, itt a magyar kolaráció (MK) nyert, akár csak 1929-ben, amikor a magyar és német többségű városokban az Országos Keresztényszocialista Párt, a Magyar Nemzeti Párt és a Szepesi Német Párt koalíciója lett a nyertes. Jellemző, hogy a múltban és 1989 után is Szlovákiában a pártok főleg nemzetiségi vagy felekezeti alapon szerveződnek, a polgárságnak viszont nem volt s ma sincs pártja az országban.

A szlovák nemzeti múlt egyik izgalmas kérdését feszegeti tanulmányában Tibor Pichler, amikor felteszi azt a kérdést, beszélhetünk-e szlovák nemzeti társadalomról 1918 előtt. A 19. században, amikor Magyarország modernizálódásának keretei között a modern szlovák politikai gondolkodás formálódott, a szlovák etnikumnak még nem volt önálló közjogi státusa és nem volt össz-szlovák nemzeti identitás – mondja. Ez utóbbi még csak az értelmiség bizonyos köreiben élt, amelynek gondolkodása, éppen a közjogi státus hiánya miatt, s mert intézményesült kereteken kívül formálódott – Pichler meggyőző érvelése szerint – stílusában romantikus, eredetét illetően idealista volt. S bár e nemzetiek célja éppen ekkor az volt, hogy az ideák világából a valóság és a gyakorlat színtereire lépjenek – azaz a szlovákság nemzeti intézményesülésének elérése –, eszméik a polgárságnál és a városi rétegeknél – akikre már csak anyagi és politikai súlyuk miatt is nagy szükség lett volna a nemzeti politizálásban – nem talált megértésre. Ezeknek ugyanis nem állt érdekükben a szlovák nemzetképző elgondolások, a nemzeti elkülönülés eszméinek támogatása, miután azok sem a társadalmi emelkedés lehetőségét, sem más előnyöket nem nyújtottak a számukra. A szlovák nyelvű polgárság és a városi rétegek ekkor a *hungarus* eszmék hívei voltak. Szociológiai értelemben asszimilánsok – mondja Pichler –, ami azonban a modernizáció egyik kísérőjelensége is egyben. A nemzeti mozgalom viszont e rétegek elmaradása miatt (továbbá a pénzhány, valamint a nemzet fogalmának kezdetben nem politikai, hanem nyelvi megközelítése miatt) megtorpant és a sivár historizálás zsákutcájába jutott. És mértéken felül nagy szerephez jutott benne a nép idealizált képe, a népiesség, a plebejusság, a ruralizmus póza. Vagyis Pichler válasza a tanulmány elején fel-

tett kérdésre: nem. A szlovák társadalom intézményesülésének kezdetei szerint Csehszlovákia megalakulásához (1918) kapcsolódnak.

Lubomír Lipták tanulmánya a polgárság elitjének alakulásával foglalkozik a 20. század első harmadában. A virilisták rétegét vizsgálja Nagyszombat és Trencsén példáján, elsősorban az adókönyvek alapján. Észrevételei szerint még 1910-ben sem lehetett a városi elit közé bekerülni csupán a vállalkozás, a kereskedelem, az ipar vagy a szabad foglalkozás jövedelme alapján. A gazdasági háttér, de a városi polgár „imidzsének” is elválaszthatatlan része volt a föld és a bérház. Vagyis a rendszer a „régii” tulajdont részesítette előnyben, és megnehezítette a még csupán emelkedőben levő családok bekerülését a felső rétegbe. Az 1918-cal bekövetkezett változások az előző évtizedek folyamatos fejlődéséhez képest hirtelen jött s nem várt fordulatként, mint „kívülről” vagy „felülről” jöttek érték a polgárságot. Az új hatalom által bevezetett új rend helyenként fél évszázad fejlődését tette egyszerűen semmissé. A szlováknak hivatalos nyelvként való bevezetése, az új törvények és rendeletek, a gyakran nagyon radikális intézkedések, amelyek bevezetése az új társadalmi rend, a demokrácia jegyében történt, legfőképp a polgári elitet érintették, amely réteg tagjai az 1918-as államfordulat, az ún. *prevrat* utáni időszakot mint „a nagy félelem” éveit élték meg, amikor a politikai pozícióvesztések mellett a presztízs régi, jól bejártott elemei is veszélybe kerültek. Eltartott egy ideig, míg e régi elit tagjai megtalálták a helyüket az új közegben. A polgári elitnek egyedül a gazdasági helyzete nem rendült meg különösebben a *prevrattal*. A föld, a ház, a bejártott vállalkozás, ügyvédi vagy orvosi praxis ezután is megtartotta értékét, számított a szaktudás, a személyes vagy családi kapcsolatok, a kiépített ügyfélkör. Ám a hatalomért való küzdelem – benne a szlovákosításért, a városok szlovák arculatáért (pár évvel a *prevrat* után a kaszinóban, a korzón újra a magyar és a német nyelv uralkodott a szlovák városokban is) – tovább folyt.

Azokat az erőfeszítéseket, amelyeket az 1920-as években a jogállamiság megteremtése érdekében fejtett ki a szlovák értelmiség, egy kiemelkedő ügyvédi életpályán, Vladimír Fajnorén keresztül mutatja be tanulmányában Katarína Zavacká. E pályaképen is nyomon követhető, mennyire a semmiből indult az önálló államiság Szlovákiában, amikor 1918-ban meg kellett teremteni az országrész betagozásának államigazgatási/jogi feltételeit az új állami képződmény keretei közé. Fajnor, felismerve a szükségyszerűséget,

amely a magyar állami jogrendből a csehszlovák normák közé való átvitel-lel járt, a húszas évek elején legelőször is magyar-szlovák, majd szlovák-magyar jogi szótárt szerkesztett, hogy a szaknyelv alapjait megteremtse, egyetemi tankönyveket írt – amelyek addig szlovák nyelven nem léteztek –, hogy a szlovák nyelvű jogászképzést segítse, szaklapot szerkesztett, az 1930-as évek végén pedig mint a Legfelsőbb Bíróság elnöke a bíróságok függetlenségéért küzdött a megváltozott politikai környezetben, amelynek veszélyeit nagyon jól érzékelte.

A szlovák értelmiségi magatartását elemzi tanulmányában Peter Zajac, amely értelmiségi a 20. század történelmi fordulói során kialakult, de embert, jellemet próbáló helyzetekben a szerző szerint mindannyiszor csődöt mondott. A 19. század értelmiségijének léte – miután céljait, a szlovák nemzeti lét önállóságának konstituálását sem az 1848-49-es, sem az 1861-1875-ös, ún. *maticás* években nem sikerült elérnie –, tragikus fordulatot vett, a nagy reményeket nagy csalódások, kiábrándulás követte, amely nemegyszer önpusztító formát öltött. A 20. század elejének változásai különösen nehéz helyzet elé állították e réteg tagjait, akiknek ekkor az értelmiségi lét alapját jelentő kritikai szemléletmódot kellett volna összeegyeztetniük a nemzeti egységtörekvések mozgalmáival. A bíráló megnyilvánulásoknak azonban az utóbbiban kevés hely jutott, aminek következtében a kritikus szemléletűek bűnösökké, kirekesztettekké váltak. A régi és az új típusú értelmiségi közti feszültséget tetézte a szlovákok lakta vidékek speciális helyzete, azaz hogy nem volt nagyváros, s hiányzott a másság iránti közömbös városi magatartás. Csak kisvárosok voltak, ahol a magatartásnak eredetileg falusi formái érvényesültek. A Csehszlovákia megalakulásával megváltozott helyzetben a szlovák értelmiség feladata lett volna, hogy úgymond belakja az addig nem szlovák többségű nagyvárosokat (Pozsonyt, Kassát), ez azonban – Zajacnak főleg a szlovák irodalmi alkotásokra, visszaemlékezésekre támaszkodó megfigyelése szerint – egyelőre csak az éjszakai életben sikerült, a hivatalok, bankok, kereskedelmi központok továbbra is magyar és német szótól voltak hangosak. A szlovák értelmiségi (főleg a fiatalok) új szerepéhez a magyar dzsentri és a bécsi kávéházak világából merített, amely szerep hedonista vonásai révén az előző korszaknak legalább az aszkéta magatartásától messzire került. Az 1938/39-es, majd az 1945 utáni évek fordulóiban, amikor a pozíciókban való megmaradás volt a tét (amely pozíciók azonban ezután idegen érdekek szolgálatában álltak), e réteg megint

csak a magatartás generációkon át örökölt, egyedül a túlélésre összpontosító sztereotípiáihoz fordult vissza.

Az irodalomtörténeti tanulmányok elemzése, Dana Kršáková, Marcela Mikulová, Pavol Minár tanulmányai szerint a városi élet igenlése, pozitív ábrázolása szinte teljesen hiányzik a 19. századi, de a 20. század első felének szlovák prózájából is. A regényekben a város mint a rossz, a bűn színtere van jelen, szinte már klissészerűen ábrázolva, szemben a tiszta, az ártatlan, idilli falusi/természeti környezettel. A szlovák folklórkötésekből, Eva Krekovičová tanulmánya szerint, a város megjelenítése teljesen hiányzik, mint a felsőbb réteghez tartozó szereplőként is csak a pap és a zsidó figurája szerepel. A szlovák kisvárosok arculatát, építészetük, illetve a polgári lakáskultúra jellemzőit írja le dolgozatában Roman Holec, a századelő évtizedeinek polgári öltözködéskultúráját Magdaléna M. Zubercová, a középosztálybeli nők társadalmi helyzetét Monika Vzgulová tanulmánya elemzi, a szociális és egészségügyi állapotokkal foglalkozik munkájában Anna Falisová, a polgári védelem, illetve testnevelő és sportegyesületek politikai/védelmi vetületeit elemzi Miroslav Čaplovič és Ján Grexa – ezek részletesebb bemutatásától itt eltekintünk.

Megemlítünk viszont még két írást a kötetből. Peter Salner dolgozata a zsidó polgársággal foglalkozik. Amint írja, a zsidók kezdetben nehezen alkalmazkodtak az 1918-ban megváltozott helyzethez Szlovákiában. Miután a 19. század második felének törvényrendeletei nyomán mint nemzetiség és mint felekezet is fokozatosan egyenjogúvá váltak Magyarországon, s az új lehetőségeket ki is használták társadalmi felemelkedésükre, a századforduló utáni évek zsidósága lojális volt Magyarország iránt. Ám a csehszlovák rendszer demokratikus vonásai révén hamarosan az új országban is megtalálták helyüket. Annál váratlanabban érték őket az 1938/39-es politikai változásokkal az önálló szlovák államban bekövetkezett események.

Zuzana Kusá a két háború közti polgárcsaládok emlékeit gyűjtötte össze – főleg interjúk alapján – arról, hogy milyen volt e réteg értékrendje a nemzeti, a felekezeti és a szociális különbségek kérdésében. Eredményeit összegezve arra a megállapításra jut, hogy e réteg tagjaira a felvetett kérdések mindegyikében a másság iránti nagyfokú türelem a jellemző. A szerző szerint az ún. pánszláv magatartást sem abban a hagyományos felfogásban kell érteni, amely az orosz kultúra és politika felé való orientálódást jelenti, s amely felfogást Kusá szerint a magyar politikusok és a magyar

rendőrség vezetett be a rezsim (ti. a magyarországi) kritikusainak ignorálása végett. Visszaemlékezői a pánszlávizmust annak a nemzeti érzelmű értelmiséginek az önmeghatározásaként értelmezték, amely elutasította az uralkodó magyar rezsimmel való kollaborálást. Az olvasónak persze érdemes rá emlékeznie, hogy Kusá interjúit az 1989-es rendszerváltás után készítette, a megváltozott politikai környezet nyilván rajtahagyta nyomait – a fél évszázadnyi távlat törlései mellett – az emlékezés mechanizmusain.

Lubomír Lipták a kötet zárszava szerint a szimpózium vitáján úgy fogalmazott, hogy a polgárság fejlődésének hosszú, evolúciós folyamata Szlovákia területén 1918-cal véget ért, és elkezdődött a permanens *prevratok* időszaka. A kötet elolvasása után végül felmerül a kérdés az olvasóban, hogy – Lipták szavaival élve – 1989-cel vajon valóban lezárult-e egy korszak az országban, vagy továbbra is a permanens *prevratok* idejét éli a szlovákiai polgár?

Kocsis Aranka

Tömbösített Kárpátalja

Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. [A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén I.] Budapest, 1998, Osiris Kiadó és MTA Kisebbségkutató Műhely.

Kárpátalján a kárpátaljai társadalomra vonatkozó magyar nyelvű könyvtermésnek¹ az elmúlt évtizedben alapvetően honismereti, ismeretterjesztő jelleget volt (S. Benedek András: *A tettenérhető történelem*. Kárpátaljai nemzetiség- és kultúrtörténeti vázlat. Budapest–Ungvár, 1993, Intermix Kiadó; Dupka György: *Kárpátalja magyarsága*. Honismereti kézikönyv. , Budapest, 2000, A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága.). Az egy-egy részterület feltárására vállalkozó könyvekben is inkább a publicisztikai, mint a szaktudományos jelleg dominált (Orosz Ildikó: *A magyar nyelvű oktatás esélyei Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, 1995, Intermix Kiadó; Botlik Józ-

zsef: *Hármas kereszt alatt*. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997). Budapest, 1997, Hatodik Síp Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó). Megjelentek tartalmukban hiányt pótló dokumentum- és adatgyűjtemények (Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon...* Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből 1918–1991. Budapest–Szeged, 1991, Mandátum – Universum; Botlik József – Dupka György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, 1993, Intermix Kiadó).² Ezeknek a könyveknek leginkább az a szembetűnően közös sajátosságuk, hogy tömbösített formában igyekeznek bemutatni Kárpátalját, az időkeretek valahol száz és ezer év között mozognak, hiányosak vagy kétségesek a forráshivatkozások. Az adatokat igen gyakran nem a közlés szakszerűsége emeli be a szakirodalomba, hanem az, hogy ez a szakirodalom – más nem lévén – hivatkozik rá, ami által kanonizált tényné emeli. A homályos Kárpátalja egy algoritmizált Kárpátaljává alakul át.

Elsőként lép ki ebből a körből Zseliczky Béla, a kárpátaljai származású, Moszkvában élő magyar történész, aki diplomáciatörténetet ír (Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920–1945. Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, Politikatörténeti füzetek X.)³ Helyi tekintetben kétségkívül a nyelvész Csernicskó István teljesítménye emelkedik ki, akinek munkája a többi területtel összehasonlítható szempontok alapján íródott meg. Ma Kárpátaljára vonatkozóan a tárgyalat körben ez a mértékadó színvonal.

A Magyar Tudományos Akadémia Kisebbségkutató Műhelye indította el a könyvsorozatot *A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén* címmel, melynek keretében eddig három kötet látott napvilágot: Csernicskó István az ukrainai (kárpátaljai), Göncz Lajos a jugoszláviai (vajdasági) és Lanstyák István a szlovákiai helyzetet elemzi. Mindhárom szerző a mai helyzetet feltáró empirikus kutatásra támaszkodik, kiegészítve azt terjedelmes történeti szociolingvisztikai elemzéssel egy, mint az Kontra Miklós sorozatszerkesztő előszavából kiderül, angol nyelvű kézikönyv (Goebel, Hans és mások: *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*. Volume 2. Berlin–New York, 1997.) szempontjai alapján.

Csernicskó kötetének fejezetcímeiből, az egyes kérdések kifejtésének terjedelméből, arányaiból következik, hogy a szerző törekvése a lehető legteljesebb képet adni az ukrainai (kárpátaljai) magyarság helyzetéről, kitölteni azt a hiányt, amivel minduntalan szembetalálja magát a kutató

az adott közösséggel kapcsolatban. A kárpátaljai világ a többi határon túli területhez viszonyítva is kevésbé ismert, nincs benne sem a magyar történeti, sem a köztudatban. Ezért a vállalt feladat rendkívüli tájékozódást igényel, forráskritikáig, illetve a szakirodalom kritikus szemléletéig menő elmélyedést, és persze olyan veszélyeket rejt magában, amelyekkel a szerző is tisztában van, amikor lábjegyzetben ugyan, de megfogalmazza: „A kárpátaljai magyarságról szóló szociológiai, statisztikai, történeti stb. szakirodalom meglehetősen gyér, s amikor ilyen jellegű adatokra volt szükségünk a vizsgálat során, gyakran ütköztünk fehér foltokba. Ezért időnként arra kényszerültünk, hogy az idevonatkozó szakirodalmi utalásokat megpróbáljuk önállóan szintézisbe foglalni, ami helyenként az adott tudományág képviselői szemében talán triviális következtetések megfogalmazásával jár.” (223. o.) A magam részéről azt vizsgálom, hogy Kárpátalja története szempontjából mennyire tudott Cserniczkó hiteles lenni e kutatási terület mai állásához képest abban a munkájában, amely – a megjelenés után két év távlatából már jól látszik – alaplú kíván lenni, hosszú időre meghatározva bizonyos ismereteket. Így ezen írás tárgya nem a könyv egésze, hanem az első hat fejezet, mégpedig fent jelzett jelenség recepciójának bemutatására. A választás fő szempontja az volt, hogy a régió vonatkozásában ez a legszínvonalasabb munka.

A földrajzi és népesedési viszonyokról szóló első rész azzal indul, hogy érzékelteti az ország területének és népességének arányait, megállapítva, hogy Ukrajnában csak Kárpátalján él számottevő magyar lakosság, ezért a könyv középpontjában ez a terület áll. A 20. században politikai régióvá szerveződött területen a többszöri államváltás és az ezzel együtt járó határmódosulások következtében az etnikai viszonyok feltérképezése külön nehézségekbe ütközik. „Ennek ellenére megpróbálkozunk vele, hogy összefoglaljuk Kárpátalja mai területének nemzetiségi-anyanyelvi adatait. A kárpátaljai lakosság demográfiai helyzetéről hasonló szintézis még nem készült” – írja a szerző (23. o.). A kérdésben rejlő probléma feloldása azonban már megtörtént a Kocsis Károly és Kocsisné Hodosi Eszter szerzőpáros kötetében (*Magyarok a határainkon túl – a Kárpát-medencében*. Budapest, 1992, Tankönyvkiadó, 31–41.). Innen alapvetően két irányba lehet továbbmenni: tényszerűen cáfolni a számításokat, az elvet, vagy mindig egy újabb oszloppal bővíteni az elkészült vázlatot, amikor új népszámlálás megy végbe vagy új adatok kerülnek elő. Rendelkezésre állnak a hivatalos népszámlálási ada-

tok, illetve a szerző állításával szemben mégis létező és általa is felhasznált szovjet és ukrán statisztikai kiadványok illetve elemzések (lásd pl.: *Magyarok a Kárpát-medencében. Népszámlálások a Kárpát-medencében; Magyarok a Kárpát-medencében 1989-ben. Ózdi Kiadó, 1990.; Magyarok a Kárpát-medencében 1989-ben. Ózdi Kiadó, 1990. CIÓN; Magyarok a Kárpát-medencében; Magyarok a Kárpát-medencében 1989-ben. Ózdi Kiadó, 1990. CIÓN; Magyarok a Kárpát-medencében; Magyarok a Kárpát-medencében. Ózdi Kiadó, 1997. Ózdi Kiadó). A létező kézikönyvet – Dr. Szabó László: *Kárpátaljai demográfiai adatok*. Budapest–Ungvár, 1993, Intermix Kiadó – a szerző ismeri, de elhallgatja a vele kapcsolatos alapvető problémát: a háttéréből hiányoznak az elemi történelmi ismeretek, ezért az alig vehető komolyan. Mindeközben nem világos, hogy Csernicskó honnan vesz bizonyos adatokat, mert az 1.1. táblázatban (24. o.) (lásd Kárpátalja lakossága anyanyelv, ill. nemzetiség szerint 1880–1889) szereplő számok nem egyeznek sem a Kocsis-féle számításokkal, melyeket a jelenlegi területre vonatkoztat, sem a hivatalos népszámlálási adatokkal, melyek viszont értelemszerűen nem identikus területekre készültek (minden államfordulat módosította a politikai terület határait). Ráadásul önellentmondás is keletkezik, amikor például ugyanebben a táblázatban az szerepel, hogy Kárpátalján 1930-ban 116 975 magyar lakos volt, az 1.4. táblázat szerint (29. o.) viszont Ukrajnában ugyanekkor (a jelenlegi területre átszámítva) 112 ezer magyar élt. Az utóbbi szám alatt nyilván mindenekelőtt a kárpátaljai magyarságot kell értenünk. Ugyanígy nem látom célszerűnek a pontos és hiteles hivatkozásokkal el nem látott adatoknak (vagy másodközlésnek) a kiadványról kiadványra történő vándoroltatását. Csernicskónak nem volt és nem lehetett az a feladata, hogy új számításokba bocsátkozzon; sokkal inkább célszerű lett volna nem csak jelzésszerűen utalni rá (itt és nyolcadik, A vizsgált közösség szociolingvisztikai helyzete c. fejezetben), hanem pontosan megjelölni és elemezni (éppen a könyv nyelvközpontúsága miatt) az egyes népszámlálások alapelvét: az anyanyelv, nemzetiség stb. szerinti adatrögzítést és ennek problematikáját. Semmiképp nem volt célszerű belemenni már első megközelítésre is külön tanulmányt érdemlő kérdésekbe, például a zsidók és a cigányok, de különösen az előbbieik identitásának sommás elintézésébe (25. o.). Ezzel a szerző tulajdonképpen azonosul a két világháború közötti időszak egyes kárpátaljai magyar politikusaik retorikájával, amely csak részben okolta a csehszlovák nép-*

számlálási módszereket a magyarság számának csökkenéséért, nyomatékobban hangoztatta a zsidók (és a cigányok) „árulását”.

Főlöles az afféle ködösítés (illetve a ködösítés vándoroltatása, lásd a hivatkozást: Dupka György: A magyarság számának, összetételének és települési területeinek változása Kárpátalján [1910-től napjainkig]. In Kovacsics József [szerk.]: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája [1910–1990]*. Budapest, 1994, KSH, 164–174.): „A volt Szovjetunióban a nemzetiségekre vonatkozó statisztikai adatokat titkosan kezelték. Ezt a bürokratikus szemléletet Ukrajna is örökölte” (23. o.), miközben mindkét szerző hivatkozik a kérdést szakszerűen összefoglaló munkákra és vesz át adatokat, táblázatokat ukrán nyelvű, Ukrajnában megjelent írásokból. Nem lehet azzal előállni, hogy ukrán nyelven nem létezik adatközlés, tudományművelés. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a településsoros nemzetiségi eredményeket és kereszttáblákat itt – a többi szomszédos országtól eltérően – a statisztikai hivatal nem publikálta.

Viszonylag kerek képet kapunk az egyes népcsoportok településszerkezetéről. Bár ha a szerző szól az ún. cseh telepekről, szólnia kellett volna a magyar ONCSÁ-ról, s ha feltűnik a csehszlovák és a szovjet időbeli nagy arányeltolódás a városi lakosság nemzetiségi összetételében, akkor ugyanitt észre kellett volna venni azt is, hogy az 1941-es népszámlálás a nemzetiségi alapon szerveződő Kárpátaljai Kormányzósághoz tartozó Rahón és Ilosván az itt elyben kisebbségben levő magyarságot jóval az 1910-es adatok fölé emeli (katonaság, hivatalnokok stb.).

A migráció kérdésével kapcsolatban meg kellett volna említeni, hogy Kárpátalján a Nemzetközi Migrációügyi Szervezet (IOM) és a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) megbízásából végeztek szociológiai felmérést kijevei szakemberek (*Labour Migration and Health of Migrants in the Trans-Carpathian Oblast of Ukraine*. Lvyy, 1997, IOM – ILO).

Az utolsó száz évre vonatkozó népességstatisztikai elemzés után a második, Történelem c. fejezet a régióban élő nemzetiségek letelepedésének, egymással való érintkezésének kérdését taglalja a honfoglalástól a 20. századig terjedő időszakban, illetve szól a magyar lakosságon belüli releváns néprajzi csoportokról. A módszer követi a Kárpátaljára vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom egy részében meghonosított irányt: amit mások megírtak, abból az itt – egyébként igen színvonalasan – összerakott 8 oldalon (49–56.) megjelenik ezer év, körülbelül azzal a tanulással, hogy a legőslakosabb ős-

lakosok a déli és nyugati szlávok voltak, majd jött a magyar honfoglalás, a többi népcsoport betelepült, illetve betelepített; az időpontról ugyan vannak viták, de elkülöníthetők a mértékadó vélemények. A nem magyar lakosság kultúrája, vagyoni helyzete a lent, a magyaroké a fent világa, s a kettő közt alig van kapcsolat, ha mégis, az egyenlő az asszimilációval az utóbbiak javára. A laikus olvasó számára a leírás érdekes, de a szakember ezzel érintettsége folytán természetes módon többé-kevésbé tisztában van (azaz követi a szakirodalmat), a kutató pedig azt kérdezi: mi újat hozott ezzel a szerző a tudományba, illetve miképpen függ ez össze ilyen formában a mai két-nyelvűség állapotával? Végiggondolásra érdemes a magyar és nem magyar lakosság békés egymás mellett élésében a kulturális és gazdasági különbözőségek szerepe, az alkalmazkodási mechanizmusok működése és rugói, az országos nemzetiségi, egyházi és oktatási rendeletek hatása, a régió periférijellege, illetve az európai szintéren a választóvonal természete mindezekelőtt a nyugat–kelet viszonylatban, a ruszin–orosz–ukrán szétfejlődés politikai és/vagy nyelvi vonatkozásainak gyökerei, a görög katolikus egyház identitásőrző szerepe, erre vonatkozóan a magyar görög katolikus egyházközségek, a hajdúdorogi egyházmegye kialakulásának következményei stb.

A harmadik, Politika c. fejezet időkeretei az 1918 és 1998 közötti időszakot ölelik fel, a szovjet és az ukrán kisebbségpolitika elemzésére helyezve a hangsúlyt. Az előző részeknél itt lényegesen jobb szintézist alkot a szerző, képes megfogni a kérdés tényleges súlypontjait főként a nyolcvanas–kilencvenes évekre terjedően a nemzetiségi, nyelvi rendeletek, törvények, a vizsgált közösség jogállása, státusa, politikai szervezetsége tekintetében. Néhány megjegyzést azonban itt is szükségesnek tartok, amelyek nem szemléleti, hanem tárgyi vonatkozásúak, s az átörökített toposzok miatt fontosak.

A 68. oldalon ezt olvashatjuk: „A területről mint önálló földrajzi és politikai fogalomról 1918. december 21-e óta beszélhetünk, amikor az 1918: X. Néptörvény alapján Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa vármegyék ruszinlakta területein létrejött a Ruszka Krajna autonóm jogterület”. A régió földrajzi értelemben való egybefoglalása nem köthető konkrét dátumhoz. Az Északkeleti-Felvidék (a néptörvényben felsorolt vármegyékre és Zemplénre kiterjedően), sőt a Kárpátalja elnevezés a 19. század második felétől használatos, többek között találkozunk vele Hunfalvy Pál, Cholnoki Jenő, Hodinka Antal és mások munkáiban vagy a *Századok* hasábjain. A po-

litikai területre vonatkozóan a törvényt 1918. december 21-én fogadták el, kihirdetése, tehát életbe léptetése december 25-ével történt meg. (Ez egyébként a hivatkozott – a 68. oldalon – törvény szövegéből is kiderül.)

Az 1938. november 2-i első bécsi döntés határozatát – amely többek között kimondta a kárpátaljai magyar lakta területeknek Magyarországhoz történő visszacsatolását – nem a XXXVI. (69. o.), hanem az 1938: XXXIV. tc.-kel („a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki területeknek az országgal egyesítéséről”) iktatta törvénybe a magyar törvényhozás.

A Bródy-kormány 1938. október 11-én alakult meg a cseh-szlovák minisztertanács jóváhagyásával, s nem október 9-én (69. o.), amikor Jan Syrový miniszterelnök lemondatta Hrabár Konstantin kárpátaljai kormányzót, s helyébe Párkányi Ivánt nevezte ki. (Itt és általában nem egy-két nappól vitatkozunk, hanem olyan ismeretekről van szó, amelyek a szakirodalomban már egyértelműen a helyükre kerültek.) Ugyanitt Csernicskó összevonja két különböző szervezet nevét („Kárpáti Szics Népi Védelmi Szervezet”, 69. o.). Ezek az 1938. szeptember 4-én alakult Ukrán Népi Védegyelet (Оддѣлѣннѣя Ілѣдѣннѣя Ілѣдѣннѣя, rövidítése: ОІІ. Ez a szervezet szállt szembe fegyveresen az október folyamán a határon átszivárgó magyar szabadcsapatokkal. Az ОІІ védelme alatt települt át november elején a Volosin-kormány Ungvárról Husztra).⁴ és az 1938. november 9-én alakult Kárpáti Szics nevű félkatonai védelmi szervezet (hivatalos rövidítés: ONOKSZ – Ідѣннѣя Ілѣдѣннѣя Ілѣдѣннѣя, ³–³. Főparancsnok: Klimpus Dmitro. A cél: az államellenes propaganda felszámolása és Podkarpatszka Rusz kormányának mindenoldalú támogatása. A szervezet szabályzatát Révai Julij miniszter másnap hagyta jóvá. A szervezet saját lapot adott ki Ілѣдѣннѣя címmel.).

A kárpátaljai magyar felnőtt férfi lakosság tragédiájáról azt olvashatjuk a 61. oldalon, hogy: „[...] továbbra is érvényben van azonban a Kárpánton túli Ukrajna Népi Bizottságai I. kongresszusán 1944. november 26-án elfogadott 52. számú határozat, amely a magyarok kollektív bűnösségét deklarálja, kimondva, hogy a magyarok és a németek az ukrán nép örök ellenségei. Ez a határozat volt az elvi, ideológiai alapja a 18 és 50 év közötti magyar férfilakosság 1944 november–decemberi, egyértelműen nemzetiségi alapon való deportálásának.” Ehhez lényeges kiegészítés, hogy a döntést a IV. Ukrán Front Katonai Tanácsa hozta 0036. számmal 1944. november 13-án, a végrehajtási parancsot pedig november 14-én adták ki. Ez a határozat azt mondta ki, hogy a területen (Kárpátalján), valamint Magyarországon, Romá-

nia és Csehszlovákia szomszédos járásaiban a hadköteles korú, azaz 18–55 év (nem 18–50) közötti magyar és német férfi lakosságot hadifogoly minőségben munkatáborokba kell gyűjteni. (A feltárt levéltári források is alátámasztják, hogy az elhurcoltak között ekkor senki nem volt tényleges katonára, jelentős részük pedig a háborús időszakban egyetlen hadseregben sem teljesített katonai szolgálatot, s ezzel a Katonai Tanács is tisztában volt.) Ez a kiegészítés hitelesíti a szerző későbbi (70. o.) állítását is (lásd „1944. november 19-én, miközben folyik a kárpátaljai magyar 18 és 50 év közötti férfilakosság deportálása [...]”).

Meg kell jegyezni, hogy a Kárpátalja történelmére vonatkozó ukrán nyelvű szakirodalommal a szerző nem foglalkozott.⁵

A kilencvenes évek autonómia-elképzeléseivel kapcsolatos előnyök és hátrányok ismertetésénél előjön egy olyan momentum, amely nem nemzeti, országos (bel- vagy kül-) politikai kérdés, hanem mindenekelőtt a helyi magyar–magyar viszony ütközőpontja: „Fennakadást okozhat a jelenlegi Ungvár-orientált magyar intézményrendszer átcsoportosítása (a televízió és rádió magyar adása, lapszerkesztőségek, egyetemi magyar tanszék, Hungarológiai Intézet, a KMKSZ központi vezetősége stb.)” (74. o.) Ez az „átcsoportosítás” a felsoroltak Beregszászba koncentrálását jelenti. Ungvár, az állami egyetem kikerülne a magyar érdektérből (vagy fordítva). Ezzel rövidre zárnánk a százéves népszámlálási mizéria bonyodalmaival (az intézmények magukkal vonzzák a lakosságot, illetve hiányuk meggyorsítja az asszimilációt). Ha végignézzük az elmúlt körülbelül egy évtized történéseit, akkor Ungvár a felső állami vezetés találkozóinak színhelye (1990-ben Leonyid Kravcsuk államfő és Göncz Árpád köztársasági elnök közösen leplezik le a Petőfi-szobrot, 1993-ban Leonyid Kravcsuk államfő és Antall József miniszterelnök folytatnak hivatalos megbeszélést, 1994-ben pedig Anatolij Zlenko és Jeszenszky Géza külügyminiszterek; 2000-ben Orbán Viktor miniszterelnök már csak Beregszászba ment el), itt alakult meg a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (1989), a Magyar Értelmisségiek Kárpátaljai Közössége (1993). Ezen túl viszont a magyar szervezetekkel kapcsolatos események többnyire Beregszászban történnek: a KMKSZ határozatban vállalja fel a magyar autonóm körzet ügyét Beregszász központtal (1989); ugyanez a beregszászi járási választmányt teszi felelőssé a szervezetten belüli széthúzásért; először nincs Kárpátalján (Ukrajnában) magyar parlamenti képviselő, mert a KMKSZ hivatalban levő elnöke a beregszászi já-

rásban a nem magyar jelölt támogatására szólítja fel a polgárokat (1990); a beregszászi KMKSZ-alapszervezet kezdeményezi a népszavazást a magyar autonóm körzetről (1991); a beregszászi választókerületben dől el, ki lesz az egyetlen magyar parlamenti képviselő az új ciklusban a két magyar jelölt közül; itt alakult meg a Beregvidéki Magyar Kulturális Szövetség, a Kárpátaljai Magyar Szervezetek Fóruma, a Kárpátaljai Magyar Képviselők Tanácsa (1994). Beregszászban jönnek létre a magyarság reprezentáns intézményei: az Illyés Gyula Magyar Nemzeti Színház és a Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (1994). A KMKSZ nyilatkozata (1995) szerint a főiskola stratégiai fontosságú, s a jövőben ennek megfelelően kívánja azt támogatni. Vele szemben Ungváron van (az Ungvári Állami Egyetem és ezen belül) a Magyar Filológiai Tanszék, valamint az Ungvári Hungarológiai Intézet. Az utóbbi beregszászi megfelelője a Limes Társadalomkutató Intézet. Ezek az intézmények nem kiegészítik egymást, hanem gyengítik, ami azért is nehezen érhető, mert az egyik „állami egyetemi”, a másik „alapítványi főiskola”, de a józan megfontolás mindkettőt fontosnak tartja, persze a megfelelő szakmai színvonal biztosítása mellett.

Az ún. csehszlovák időszakban (1919–1938) hasonló (alapon) versengés zajlott az Ungvár, Beregszász és akkor még Munkács, Nagyszőlős négyező között, aminek a története ma szintén a fehér foltok közé tartozik. Így például komoly politikai csatározásokat eredményezett az 1926–1928 közötti időszakban Ungvár és Munkács városa között az elsőség kérdése, ahol előjött a „ki a városiasabb, ki a magyarabb” érv is (emlékeztetőül: 1926. július 1.: Podkarpatszka Rusz „nagyzsupa” lett, székhelye Munkács. 1928. július 1.: Csehszlovákiában életbe lépett a közigazgatási reformtörvény. Podkarpatszka Rusz a köztársaság többi területeinek mintájára szervezett tartomány, a székhely Ungvár. Lásd. 1927. július 14-én kelt 125. sz. törvényt.) Vagy a járási beosztás tervezett módosítása elleni nagyszőlősi tiltakozó gyűlésen Siménfalvy Árpád (Magyar Nemzeti Párt) a következőket mondta 1926 őszén: „[...] a Nagyszőlősi járás néhány Tisza-menti színmagyar községét átkapcsolják a Beregszászi járáshoz nyilván azért, hogy a magyar kisebbség nyelvi joga itt elvehető legyen.” A magyar pártokon belüli villongásoknak is voltak városfüggő mozzanatai.

A negyedik, Gazdaság című fejezet sem ezer, sem száz év történetét nem kívánja elélni tární, így viszonylag kiegyensúlyozott képet tud felmutatni a szovjet időszakbeli alapvető irányokról, s a kilencvenes évek gazdasá-

gi mélyrepüléséről. Dicséretes, hogy a szerző egyáltalán foglalkozik a kérdéssel, mert mások többnyire megkerülik.

A vallásfelekezetek (történeti) feltérképezése (ötödik fejezet) olyan áttekinthetetlenre sikeredett, hogy nehéz a kérdés teljes felvázolása nélkül valamiféle rendet teremteni, amire értelemszerűen itt nincs lehetőség. Az egyes egyházakat nem azonos szempontból mutatta be. Ha a görög katolikus unió létrejötte szóba került, ugyanezen az alapon idetartozhatna a reformáció megjelenése ebben a térségben; vagy ha bizonyos időszakra vonatkozóan szó van az egyházi főhatóságról, akkor ezt minden időszak és egyház kapcsán ismertetni kellett volna; nincs minden felekezet megemlítve (csak a történelmi egyházak kerülnek szóba); ha megint sok száz évet akarunk felölelni, akkor kimaradt az egyházak történelmi szerepe, illetve ez fontos kérdés a mára vonatkozóan is stb. Mivel a kárpátaljai magyarság döntően református illetve római katolikus, azért legalább ezzel kapcsolatban tisztáznunk kell néhány ténykérdést: a Kárpátaljai Református Egyházkerület nem 1921-ben alakult meg (91. o.), hanem 1922. október 31-én, az első püspököt, Bertók Bélát 1923. április 17-én választották meg és június 7-én iktatták be. Az egyházkerületet hivatalosan a Szlovenszkoí és Ruszinszkoí Egyetemes Református Egyház első törvényhozó zsinata Léván ismerte el 1923-ban, a csehszlovák állam pedig 1932-ben; 1918 után az első református papavatásra Kárpátalján 1925. december 16-án került sor. A szerző viszont azt írja, hogy „1938–1944 között Magyarországhoz tartozott a Kárpátaljai Református Egyházkerület.” (91. o.) Ez viszont így nem igaz: 1. mert a régió is „Magyarországhoz tartozott”, tehát ezzel együtt nyilván minden intézménye; 2. mert ebben az időszakban nem létezett Kárpátaljai Református Egyházkerület, azt a magyar hatóságok megszüntették és a tiszántúli egyházkerületbe olvasztották be 1939-ben (lásd az Országos Református Zsinat 1939. március 1-i és szeptember 7-i határozatait). Ugyanígy felszámolták az önálló Kárpátaljai Református Lelkész Egyesületet is. (A szerző nem utal az alapkönyvre, ami a Nemzetközi Theológiai Könyv sorozatának 16. kötete: Peyer-Müller, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*. Budapest, 1994, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya).

A római katolikusokkal kapcsolatban azt olvashatjuk, hogy: az „egyház kárpátaljai hívei az első világháború előtt a szatmári egyházmegyéhez tartoztak, amely a háború után több részre szakadt [...] A második világháború

után a kárpátaljai római katolikusok önálló egyházkerületet voltak kénytelenek kialakítani Kárpátaljai Római Katolikus Egyház néven [...]” (90. o.). Erről el kell mondani, hogy a régió római katolikus egyházközségei fölött a főhatóságot a területnek a Csehszlovák Köztársasághoz kerülése után is a szatmári püspök gyakorolta, ez 1923-tól abban is megnyilvánult, hogy bérmakörúton járta be Kárpátalját, kinevezte a kárpátaljai püspöki helynököt, azaz a vikáriust és helyettesét, a szubvikáriust, valamint az „elszakított részek” egyházmegyei főtanfolyamát. 1928-ban a kárpátaljai hívek elszakadási mozgalmat kezdeményeztek, ami oda vezetett, hogy 1930-ban a római Szentsek a kárpátaljai római katolikus egyházközségeket kivonta a szatmári püspökség fennhatósága alól, helyben önálló püspöki adminisztratívát létesített, melynek élére apostoli kormányzóvá nevezte ki az addigi szatmári püspöki helynököt. 1939-ben pápai rendelkezésre megszüntették a kárpátaljai római katolikus apostoli kormányzóságot, a terület egyházközségei ismét egyesültek a szatmári egyházmegyével.

A hatodik, Kultúra c. részben a szerző jó összefoglalást készít. Az 1944-et megelőző időszaknak mindössze három rövid bekezdést szentel (95–96. o.), ahová becsúszik egy erősen vitatható mondat arról, hogy a csehszlovák fennhatóság alatt „a helyi magyar közösség önszerveződését elsősorban Kassáról és más szlovákiai városokból irányították”. Ez a következtetés a kérdés alapos elemzésének hiányából ered. Nyilván ennek a recenzióknak a keretei nem teszik lehetővé a részletes kifejtést, de néhány jelzésszerű megállapítást igen. A magyar színjátszás például Magyarországról indult ki. 1920 őszén Kiss Árpád és Horváth Kálmán kisvárdai színigazgatók, akik még a megelőző időben is átjártak a határon, az ungvári városi tanácsnál jelezték szándékukat az önálló ruszinszkói magyar színi kerület megalakítására, melyhez Ungvár, Munkács, Beregszász és Nagyszőlős tartozna. (Az addigi, azaz „a régi magyar” beosztás szerint Ungvár, Munkács és Nyíregyháza tartozott egy kerületbe.) Az önálló színi kerület a húszas években zavartalanul fennállt, a harmincas években viszont összevonták a kelet-szlovenszkoival, ami ellen Kárpátalján folyamatosan tiltakoztak. Már 1926-ban megalakult Ungváron az önálló Ruszinszkói Magyar Színpártoló Egyesület. Önálló színi tanfolyamokat szerveztek, hosszabb-rövidebb ideig létezett önálló színházi lap *Színházi Újság*, majd *Ruszinszkói Színházi Élet* címen. A kárpátaljai magyar színtársulat tagjai között igen gyakran találkozunk a magyar fővárosban éppen munkanélküli, ezért ideszereződött színészekkel. Emiatt nyilatkoz-

hatta Kiss Manyi: „Ungvárról indultam el a siker útjára, ezért boldogan térek vissza, ha csak egy napra is, szeretett városomba.” Vagy az ifj. Latabár Árpád: „[...] örömmel jövök vissza Ungvárra, ahol felfedeztek és hol első sikereimet arattam.” Az amatőr színjátszók pedig sorra mutatták be helyi szerzők darabjait is, amelyek nyomtatásban is napvilágot láttak a helyi kiadónál.

Az irodalmi életről Móricz Zsigmond is azt tartotta: „A szlovenszkói és ruszinszkói irodalmi élet fejlődését egészségesnek találom. Már régebben hirdettem, hogy az irodalom szempontjából a decentralizációnak óriási jelentősége van, s most, hogy Pozsonyban, Kassán, Ungváron és Kolozsváron magyar irodalmi centrumok alakultak, az utódállamok magyar irodalmának kialakulása helyes útra terelődött.” „Nagy, nemes és igazi kultúrhivatást teljesít itt a Mozaik, amely előtt kalapot kell emelni minden kultúremlernek. Bár volna minden magyar városnak olyan kulturált, magas fajsúlyú irodalmi testülete, mint Ungváron a Mozaik!”

Beszélhetünk a kárpátaljai magyar kultúregyesületekről (mindenekelőtt a Mozaik Kultúregyesület, a PRMKE, a Beregszászi Irodalmi és Színpartoló Egyesület), a művészeti társaságokról, az igen népszerű torna/sportegyesületekről, a kórusmozgalomról (dalárdákról), vagy a Turul-ünnepség kezdeményezéséről, amit a kilencvenes években újjított fel a KMKSZ. Megemlíthetjük a kortárs szlovenszkói oldalról elhangzó vádakát a kárpátaljai újságírás színvonaltalanságáról, ugyanakkor ha végiglapozzuk a központi magyar újságot, a *Prágai Magyar Hírlapot*, alig találunk olyan írást a keleti régióról, amit saját újságíróikkal írtak volna volna, hanem többnyire a „dilettáns” kárpátaljaiakat közölték.

Fenti véleményem nem a könyv egészéről mondott ítélet, hanem egy adott kérdés körülményéről. Csernicskó István nagy munkát végzett el, de könyvének tartalomjegyzéke lényegesen többet ígér, sokkal többet vállalt, mint amit valójában teljesíteni tudott. Meg kell jegyezni, hogy ennek alapvetően az az oka, hogy a tárgykorre vonatkozó szakirodalom a komolyabb elmélyedést nem teszi lehetővé. A szerző ennek tudatában vállalkozott az enciklopédikus igényű feldolgozásra, vállalta, hogy az összes érintett témakörben rendet teremt. A kérdés az, hogy ez egy kényszerű (a könyvsorozat azonos szempontrendszerű) vagy tudatos vállalkozás. (Fent csak az értelemzavaró hibák egy részére tértem ki, s arra nem, ami kimaradt.)

	Vizsgált időszak	Terjedelem
1. Földrajzi és népesedési viszonyok	„a századfordulótól máig”	26 oldal
2. Történelem	~ 9-19. század	8 oldal
3. Politika	1918-1998	22 oldal (ebből az 1944 előttről 3 o.)
4. Gazdaság	~ az utolsó 50 év	8 oldal
5. Vallás	~ 20. század	7 oldal
6. Kultúra	1918-1998	32 oldal (ebből az 1944 előttről 1 o.)

A táblázatba foglalt tartalomjegyzékből és a fenti elemzésből látszik, hogy a tényleges mondanivaló minden tárgykörben 1945 után mérhető (ha kicentizzük, akkor valójában a nyolcvanas–kilencvenes évekre vonatkozik): ez az az időszak, amelyről minden témakörben tud(hat) a szerző érdemlegest mondani a témájára vonatkozóan. Megítélésem szerint ennél kellett volna maradnia, minden másra pedig csak a bevezetőben röviden utalni, annyiban, amennyiben ez az értelmezést segíti. Főlösképpen csúszott bele abba a Kárpátaljáról szóló szakirodalomban elterjedt jelenségbe, hogy e témáról csak ezer évet áttekintve lehet írni. A régióról hiányoznak azok a tudományos igényű rész tanulmányok és azok az akadémikus igényű forráskiadványok, amelyek alapján enciklopédikus igényű (lásd az elvárást a Szorosatszerkesztői előszó 15. oldalán) könyvet lehetne írni. S kezdjünk már el végre arról beszélni, hogy egy komoly tudományos programnak ebből kell kiindulnia, erre a hiánypótlásra kell koncentrálnia. Másrészt tudományos élet is csak akkor létezik, ha több diskurzus, megközelítés létezik egymás mellett. Mert attól, hogy Kárpátalján van egy nyelvész vagy van egy történész, még nincs kárpátaljai magyar nyelvészet, történetírás.

Fedinec Csilla

JEGYZETEK

- ¹ Az alább felhozott példák tájékoztató jellegűek, a teljesség igénye nélkül, mert a céloom nem a vonatkozó bibliográfia összeállítása volt.
- ² Ugyanide sorolhatók a (vár)megyei monográfiák reprint- vagy javított kiadásai is.
- ³ Az értékelést lásd.: Kobály József: Kárpátalja-történet: látószögek egymás mellett. In *Regio*, 2000, 1, 285–290.
- ⁴ Nem tévesztendő össze az 1939. január 18-án, a Volosin-kormány határozata alapján létrehozott Ukrán Nemzeti Egyesülettel (rövidítése: UNO, lásd. О́ддѣлѣніє Іаіоіііаєуіа Іа’аіаіі́). Vezetője Révai Fedor volt. Az egyetlen politikai erő, az állampárt volt ez Kárpáti Ukrajnában, melynek tisztviselőit a Volosin-kormány nevezte ki (január 23-án). Hivatalos lapja a *Голос Закарпаття*.
- ⁵ Lásd erről: Kobály József: A magyarság és Magyarország az ukrán történetírás tükrében (1989–1999) és a hozzá tartozó bibliográfia vonatkozó részeit. In *Regio*, 2000, 2, 109–127.

Az antropológia forradalma

Marco Heinz: Ethnizität und ethnische Identität. Eine Begriffsgeschichte. Bonn, 1993, Holos Verlag, (Mundus Reihe Ethnologie 72.), 392 o.

Marco Heinz a szociálintropológia történetét a címben szereplő fogalmak köré építi föl a harmincas évektől napjainkig. Kiindulópontja a hagyományos – a gyarmatosított világ természeti népeit elszigetelt, zárt egységként vizsgáló – etnológia, amely a gyarmati világ megszűnése és a globalizáció révén a szerző értékelése szerint tárgyát veszítette, s ha nem akart etnohistóriává válni, új tárgyra és ehhez új módszerekre is szüksége volt. Hosszas tudományon belüli viták után külső körülmények vezettek el a szerző véleménye szerint 1970 körül a gondolatrendszer kuhni értelemben vett megváltozásához: a kultúra és társadalom egységét valló asszimilacionista dogma megdöntéséhez. Az egybeolvadt szociológiai és antropológiai kutatás kulcsfogalmai az etnicitás és az etnikai önazonosság lettek, illetve ezek megmaradása a többrétegű társadalmakban. Bár a hetvenes évektől az etnicitás fogalma magába olvasztotta az etnikai önazonosság fogalmát,

a két fogalomnak – ez a szerző egyik fő mondanivalója – külön története van. Az utóbbi pszichológiai elméletek alkalmazásával alakult ki – az észak-amerikai indiánok kulturális hasonulásának tanulmányozása során – a hagyományos antropológián belül, míg az előbbit a szociológusok kezdték el használni az amerikai bevándorlók asszimilációjának vizsgálata során. A könyv két része a két fogalom történetét mutatja be azokon a munkákon keresztül, amelyek a vitában új szempontokkal szolgáltak, és befolyásolták annak további menetét.

Kultúra- és személyiségkutatás: az egyén azonosulásától a csoportos önazonosságig

A *hagyományos antropológia* kezdeteit az utazók leírásai jelentették. A Franz Boas névéhez kapcsolható, a népeknek közös lelki jellemzőket tulajdonító szemléletet először Margaret Mead szamoai kutatásai kérdőjelezték meg a harmincas években, amelyeknek az volt a tanulsága, hogy az emberi viselkedés nem biológiailag meghatározott, hanem elsősorban a szocializáció függvénye. E föltételezés vizsgálatát tűzte ki célul a *kultúra- és személyiségkutatásnak* nevezett antropológiai irányzat, amely Erik H. Erikson közreműködése révén először alkalmazta a *pszichoanalitikát*. Ennek lényege, hogy az önazonosság kialakulásának döntő ideje a serdülőkor, amikor az önazonosság átmenetileg meghatározatlanná válik. Az új irányzat az észak-amerikai indiánok kulturális hasonulását vizsgálta. A fehérek az indiánokat, de az indiánok önmagukat sem tekintették az amerikai társadalom egyenrangú részének. A közvélemény biztos volt abban, hogy asszimilálásuk, ami a Bureau of Indian Affairs fő feladata volt, előbb-utóbb szükségszerűen be fog következni. Ralph Linton, a kultúra- és személyiségkutatás egyik megalapozója vonta kétségbe először az asszimilációs dogma helyességét egy 1940-ben publikált munkájában: rámutatott arra, hogy a kulturális érintkezés folyamata kulturális hasonuláshoz vezet, de nem feltétlenül asszimilációhoz, azaz beolvadáshoz; sőt, ha az asszimilálódás kísérlete kudarcot vall, etnikai újjáéledés lehet a végeredmény.

A háború után a Max Gluckman névével fémjelzett manchesteri iskola az eriksoni modell mellett elsősorban George Herbert Mead (majd később Anselm Strauss és Erving Goffman) *pszichodinamikai* modelljére támaszko-

dott, mely szerint az önazonosság a külvilág tükörképe, és a társadalmi érintkezés alakítja ki, melynek során az egyén önmagába építi a külső elvárásokat. Gluckman és követői közép-afrikai kutatásaikkal kimutatták, hogy a modernizáció nem szünteti meg a hagyományos, „törzsi” kapcsolatokat, hanem egyszerre lehet valaki a „törzs” tagja és ipari munkás a városban, azaz egy társadalomban többféle kapcsolatháló létezhet egymás mellett. Azt, hogy a „törzsi” összetartozás alapja nem feltétlenül kulturális, Elisabeth Colson fogalmazta meg először korábbi, a makah indiánokra vonatkozó kutatásai alapján, amelyekből az is következett, hogy az asszimiláció nem csak kulturális hasonulás kérdése, hanem gazdasági, társadalmi és lelki tényezők-től is függ. Bernard James az ojibwa indiánok személyiség-alkalmazkodásának vizsgálata során megállapította, hogy a fehér társadalommal való azonosulás sikertelensége – gazdasági okokból vagy a vélt hátrányos megkülönböztetés okán – alacsonyabb rendű „faji önazonosság”, úgynevezett marginális személyiség-típus kialakulásához vezet, ami meggátolja az asszimilációt.

Az ötvenes években a Cornell University kutatói: Charles C. Hughes, Seymour Parker, Gerald D. Berreman és Norman A. Chance az alaskai eszkimók kulturális hasonulásának vizsgálatát tűzték ki célul. Hughes használta először az *ethnic identity* kifejezést (1958), amelyet Parker a kultúra és személyiségkutatás nézőpontjának megfelelően az egyénen belül lezajló folyamatként a következő módon határozott meg: „evaluation of one’s membership identification with his own and other ethnic groups”. A Cornell-iskola a kulturális hasonulás három szakaszát különböztette meg az eszkimóknál: az utánezést a belső elfogadás, majd a saját kultúra elutasítása követi. Az önazonosság-váltás pedig négy feltétel teljesülése esetén lehetséges: elégedetlenség a meglévő önazonossággal, érdekeltség az új megszerzésében, az új önazonossággal járó szerepek elérhetősége (ezt az előzetes szocializáció, például az iskola segíti elő) és a domináns kultúra részéről való befogadás.

Edward M. Bruner volt az első antropológus, aki a szociológia monopóliumának tekintett városi társadalmat vizsgálta a kulturális hasonulás szempontjából. A hatvanas évek eleji észak-szumátrai kutatásai bebizonyították, hogy az etnikai önazonosság soketnikumú városban is megmaradhat. Először ő alkalmazta ezt a fogalmat egy krízis, egy folyamat leírása helyett egy változatlan állapot jellemzésére. Ennek az állapotnak, a *megmaradásnak*

a vizsgálata állt a hetvenes és nyolcvanas évek antropológiai kutatásainak középpontjában.

A többetnikumú társadalom működését *nyelvi* szempontból vizsgálta Québecben és a Nagy-Britanniában Henri Tajfel, Howard Giles és Richard Y. Bourhis. Kutatási eredményeik szerint a nyelvek, nyelvjárások társadalmi értékelése az etnikai önazonosságok rangsorának felel meg, amely viszont a hatalmi helyzet függvénye. A nyelvnek kiemelt, szimbolikus jelentősége van; Québecben a gazdasági és politikai elnyomás érzete párosul a nyelv vesztélyeztetettségének érzésével, ami így az ellenállás jelképévé válik. A nyelvi, etnikai önazonossághoz való ragaszkodás mértéke kutatásaik szerint annál nagyobb, minél magasabb az egyén gazdasági, társadalmi rangja; másrészt az angoltól azok a québec-i diákok félnek a legjobban, akik a legkevésbé beszélik.

Peter Weinreich Erikson elméletét dolgozta át, és megállapította, hogy az *önazonosság határozatlansága* állandó és normális jelenség. Az egyén ugyanis mindig érzi a különbséget az eszmény és a közönsnek megtapasztalt értékek között, sőt saját magát is a jó és a rossz közé helyezi. Vesztély csak a sérülékeny önazonosságúakat fenyegeti a máság láttán.

Fredrik Barth leghíresebb tanulmánya, az *Ethnic Groups and Boundaries* című tanulmánykötet bevezetője 1969-ben jelent meg, és döntő módon járult hozzá az új gondolatrendszer elterjedéséhez. Barth szerint egy etnikai egység döntő ismertetőjegye nem a kulturális készlet, a kapcsolattartás vagy az egymás közötti házasodás, hanem az *etnikus határ fenntartása a társadalmi érintkezésben*. Amikor a szereplők az etnikai önazonosságot használják fel önmaguk és a másik fél besorolására, akkor gondolatban etnikai egységeket alkotnak. Ennek során nem vesznek számításba minden objektív különbséget, hanem csak azokat, amelyeket lényegesnek tartanak. A különbségtétel alapja és a határ maga is változhat, az etnikai egység létezése azonban a határ fenntartásától függ. Az etnikai határok társadalmi mozgékonytágot és ugyanakkor a határokon átnyúló, néha létfontosságú kapcsolatokat feltételeznek. A többetnikumú társadalomban az etnikai önazonosság Barth szerint minden önazonosság közül a legalapvetőbb; olyan jellemző, amely a lehetséges szerepek behatárolását és azoknak a személyeknek a meghatározását jelenti, akikkel az egyén érintkezhet.

Az először Edward H. Spicer által megfogalmazott szimbolista nézetek viszont Barth-tal ellentétben nem az etnikumközi érintkezésben, hanem

a történeti tapasztalatokból leszűrte, átörökített *jelképekben* látják az etnikai határok forrását. Az etnikai csoport azokat a kulturális elemeket tekinti jelképeknek, amelyek legjobban kifejezik a másoktól való különbözőségét. Más szimbolisták G. H. Mead nézeteihez visszanyúlva azt emelik ki, hogy a távolságtartás a szilárd önazonosság feltétele, ami az egészséges lélek kelte, és amit a társadalom el is vár tagjaitól. Azonban e gondolatkörben – hívja fel a figyelmet Heinz – a társadalmi mozgás, a kulturális hasonulás és az asszimiláció az egyénre és a társadalomra nézve károsnak minősül.

Az etnikai önazonosság első jelentése tehát az *azonosulás* volt, az egyéni magatartás irányultsága, amely – bár csoportra irányul – teljesen egyéni folyamat. A szakirodalomban ezt idővel kiszorította az *azonosság*, az etnikai jegeken alapuló közösségi érzés; ennek a jelentésnek erősebb a társas vonatkozása. Azonban azok az etnológusok, akik etnikai önazonosságon közösségre, azaz *belső, gondolati* kategóriára vonatkozó egyéni állapot helyett – még tovább menve – közös önazonosságot, azaz a *valódi, külsőleg megjelenő* csoport állapotát értik, a szerző szerint tévednek. Ezek az antropológusok ugyanis a világot újra egynemű, körülhatárolt részekre osztják, ahogy azt a század első felében a hagyományos antropológia tette.

Az asszimilacionizmustól és az elszigetelt népektől az etnicitásig

Az Egyesült Államokban nem csak az indiánok, hanem a bevándorlók asszimilációja is eldöntött kérdés volt a politika és a tudomány számára. Az ötvenes évekig a városi társadalmakat vizsgáló *szociológia* e területen elsősorban a rasszizmus kutatásának szentelt figyelmet, mert csak a más bőrszínűek asszimilációját tartotta kétségesnek; ezen belül is leginkább a hátrányos megkülönböztetés és az előítélet kérdéseit boncolgatta. Pedig a chicagói iskola – Robert E. Park és tanítványai – már a tízes évek végén szembe szállt a különbözőséget rendellenes állapotnak tekintő hivatalos közvéleménnyel, és a társadalom összhangszerű állóképe helyett a változást és a változás egyéni vonatkozásait tanulmányozta. Az *etnikai többrétegűséget* valló nézet, mely egyszersmind a szükségszerű asszimiláció tagadása, csak lassan tört utat magának. Meglepő újdonságnak számított, hogy W. Lloyd Warner és Leo Srole 1945-ben megjelent, a jenki városokról (!) szóló szociológiai munkájuk harmadik kötetét az etnikai csoportok leírásának szentelték, és benne hangsúlyozták az asszimiláció fokozatosságát és feltételes voltát.

A szudétanémet származású Emerich K. Francis ugyanekkor Mexikó és Manitoba többetnikumú társadalmát írta le. Erre az időszakra teszi Heinz az *ethnicity* szó megjelenését a szakirodalomban, bár az eredetét nem tudta kideríteni. 1955-ben az *American Anthropologist*-ban Melford E. Spiro és társai tanulmányok sorozatával igyekeztek bizonyítani az etnikai többrétegűséget hirdető álláspont helyességét, és így az antropológia illetékességét az amerikai társadalom tanulmányozásában. Az antropológia kulturális hasonlóságmódeljének szociológiai befogadására azonban Heinz véleménye szerint csak 1964-ben, Milton M. Gordonnak köszönhetően került sor. Ő különböztette meg a kulturális hasonulásként értelmezett kulturális asszimilációt a beolvadás értelemben használt társadalm szerkezeti asszimilációtól, és azt vallotta, hogy az utóbbi az előbbit követheti, de nem szükségszerűen követi. Tamotsu Shibutani és Kian M. Kwan egy évvel később megjelent munkájában az Egyesült Államok társadalmát többetnikumú társadalomként jelenik meg, azaz itt minden ember valamely etnikumhoz tartozik. Az etnikai többrétegűség elmélete elfogadottá vált.

A szociológiai szemléletváltással párhuzamosan szükség volt az *antropológia* szemléletváltására, amely nem vagy alig vett tudomást saját korábbi, az etnikai önazonosságra vonatkozó kutatásai eredményeiről. A kutatók számára nem volt világos, hogy az indián területeken és a harmadik világban végzett kutatások eredményei az Egyesült Államok nem indián társadalmára is alkalmazhatóak. Az ötvenes évek antropológiája a „primitív népek” kutatása mellett növekvő mértékben foglalkozott az amerikai parasztsággal, de a régi szemléletet alkalmazva: a tönniesi, weberi, durkheimi személytelen, átláthatatlan *town society*-vel szemben a Robert Readfield által megrajzolt *folk society* az elszigetelt törzs fogalmának megfelelője volt. Az *urban anthropology* először a beköltöző parasztok egy neműnek és zártnak feltételezett negyedét kezdte el vizsgálni a *tribesmen in town* elmélet jegyében; a bevándorlók kapcsán pedig átvette a városszociológiában használt zárt etnikai csoport fogalmát.

Oscar Lewis a *szegénység kultúrája* néven ismert elméletet újította fel a hatvanas évek közepén. Véleménye szerint az amerikai szegénységi küszöb alatt élők húsz százalékára jellemző a szegénység kultúrája, amit a társadalmi intézmények elutasítása és a szervezetlenség – legfeljebb etnicitáson alapuló közösségiség – jellemez. Charles A. Valentine viszont arra mutatott rá, hogy a szegénység szükségletek függvénye, a gazdagok helyzetéhez viszonyuló, arra irányuló érzés, amely ennél fogva nem jelentheti a társadalmi ér-

tékek és intézmények elutasítását. Az életkörülmények öröklődése nem szándékolt átörökítés eredménye, amit a „kultúra” fogalma jelentene, hanem a beleszületésé. A kulturális jelenségek tehát a társadalmi rétegződés kísérőjelenségei, de a rétegződés maga nem kulturális alapú. Gerald D. Suttles chicagói kutatásai (1968) tapasztalati úton is alátámasztották Valentine nézeteit. Suttles rámutatott, hogy a nyomornegyedek gyakran erős etnikai jellege nem azt jelenti, hogy a jómódú többség etnicitás tekintetében a nyomornegyedek kisebbségével állítható szembe, hanem azt, hogy az etnicitás olyan társadalomszervező elv, amely mindenütt jelen van, de a nyomornegyed sajátos körülményei között különösen előtérbe kerül. Ezzel túllépett az etnicitás értékelésekor kulturális jellemzőket mérlegelő szemléleten, ami egyaránt sajátja volt az asszimilacionista és a többretegűséget hirdető álláspontnak.

A kutatásról szóló fejezet végén a modern szemlélet összefoglalásaként Heinz idézi William L. Yancey, Eugene P. Ericksen és Richard N. Juliani 1979-es tanulmányát, amely azt hangsúlyozza, hogy az etnicitást *társadalmi feltételek* alakítják, és megállapítja, hogy az amerikai bevándorlók megmaradásának fő oka a gazdasági okok miatti elkülönülésük és egymásra utaltságuk volt. A második világháború alatti mozgás, a katonai szolgálat és a hadiipar új elővárosi központjaiba való költözés viszont – írja Heinz – megszüntette a korábbi, etnikai alapú negyedeket, és a századfordulós „new immigration” harmadik nemzedéke asszimilálódott. Kitér azokra a kutatásokra, amelyek bemutatják, hogy a jelenlegi feltételek között a spanyol-amerikai bevándorlók, a *chicanók* megmaradása figyelhető meg, akik a déli államok városaiban meghatározott foglalkozási ágakban csoportosulnak, és a szegénység, a hátrányos megkülönböztetés és az elkülönülés miatt a kulturális hasonlással párhuzamosan sajátos, *chicano kultúrjegyeket* alakítanak ki („creolization”). A könyv következő fejezeteit a szerző az egyesült államokbeli etnicitást a közelmúltban befolyásoló tényezők ismertetésének szenteli. Ezek közé tartozik a *vezető személyiség* mozgósító ereje (David F. Aberle) és a szélesebb *közvélemény*: a polgári jogi mozgalom, a diáklázadások stb., amit a szerző az 1968-ban alakult American Indian Movement történetén keresztül mutat be. Nem utolsósorban pedig ki kell emelni a *nemzetközi háttér* is: a hetvenes évek ENSZ nyilatkozatait és figyelemfelkeltő tanácskozásait. Mindezek folytán az évtized amerikai önképe a múlt, az önazonosság kereséséhez kap-

csolódott, az előnyösen megkülönböztető intézkedések („affirmative action”) pedig az etnikai önazonosság nyereségért való manipulációját eredményezték.

Mítosz és valóság: „Beyond the Melting Pot”

Nathan Glazer és Daniel P. Moynihan 1963-ban megjelent könyvének a címe a szociálintropológia nagy változását jelképezi. Az utolsó előtti nagy fejezetben Heinz azt mutatja be, hogy a gondolatrendszernek az ismertett kutatásoktól előidézett megváltozásához milyen főbb tudományos tévedésekkel kellett leszámolni. Ezeket ő a törzs, a modernitás és a nemzet fogalmához kapcsolja.

A „törzs mítosza”-ról a gyarmatok eltűnése rántotta le a leplet: kiderült, hogy elszigetelt törzsek nem léteznek többé, sőt alighanem soha nem is voltak. A manchesteri iskola, majd a neomarxista elemzők rávilágítottak arra, hogy a törzsek nem egyszer a gyarmatosító hatalmak szüleményei voltak: önkényes határokkal és nevekkal, egy-egy etnikum kiemelésével a közigazgatás megkönnyítése érdekében, az „oszd meg és uralkodj” jegyében. A társadalomtudomány akarva-akaratlanul segítette ezt, azáltal, hogy a társadalmi egységeket önmagukban szemlélte, a funkcionalista elméletet követve, mely szerint minden egységnek saját szerepe, funkciója van. A hatvanas években az antropológusok a törzs fogalma helyett az *ethnic group* fogalmát kezdték el használni, amivel a probléma Heinz szerint nem oldódott meg: a *csoport* a szociológiában éppen hogy valódi egységet jelent a gondolati *kategóriával* szemben. Ezért született meg végül az angol szaknyelvben az *ethnic*-ből főnevesített *ethnie* kifejezés. A kérdés azonban továbbra is az maradt, hogy mi az etnikum azon túl, hogy nem zárt csoport.

A „modernizáció mítosza” kapcsán a szerző Karl W. Deutsch 1953-ban megjelent művére hivatkozik, amely a modernizáció elméletének egyik alapműve maradt a hetvenes évekig. Deutsch és más tudósok azt vallották, hogy a modernizáció kulturális egységessülést idéz elő, vagyis a fejlődés útja az asszimiláció. A szerző idézi Pierre van den Berghét, aki megállapította, hogy ez a nézetrendszer a hatalom szabadelvű, ugyanakkor központosító nézőpontja, méghozzá a kapitalista és a szocialista rendszerben egyaránt. A politikailag motivált társadalomtudomány azután – írja Heinz – nem tudott mit kezdeni a hatvanas évek végén a *new ethnicity*nek nevezett jelenség-

gel. Világossá vált, hogy a modernizáció – nem utolsósorban a világméretű vándorlás folytán – éppen az etnikai sokszínűség előmozdítója.

A harmadik a „nemzet mítosza”, mely az iparosítás idején keletkezett, amikor az állam a világpiaci verseny szorításában minél nagyobb egységes piac kialakítását tűzte ki célul – idézi a szerző Jochen Blaschkét. A kultúra és a társadalom egysége politikai ideológiává vált. Ennek az ideológiának a szolgálatába szegődött a *rendszerelméletnek* nevezett társadalomtudományi irányzat. A nemzetet – e tisztán belső kategóriát – valós csoportként tüntette fel, s tagadta az etnikai különbségeket. De éppen a nacionalista ideológia hatása lett az etnikai különbségek megerősödése is.

Az etnicitás mai elméletei

A „mítoszok” megdőlését követően 1970 és 1975 között fogalmazták meg az új szociálintropológia etnicitás-elméleteit, amelyeket a szerző az utolsó fejezetben ismertet.

Wsevolod W. Isajiw az objektivista (külső, valós) és a szubjektivista (belső, gondolati) nézőpontok egyeztetését kísérte meg. Objektív szempontokat követ, amikor arról ír, hogy az etnicitás jellemzője a kulturális közösség, amelyet – minthogy az ember születése helyét nem választhatja meg – nem önkéntes csoportokban végbemenő szocializáció közvetít. Összességében Isajiw a new ethnicity hatására – az asszimilálódott harmadik nemzedék etnicitása ugyanis külsőleg nem mutatkozik meg, hanem pusztán az (ön)besorolás alapján tekinthető létezőnek – a szubjektív álláspontot helyezi előtérbe. Heinz szerint viszont a két nézőpont egyformán jogos és kiegészíti egymást; hogy a kutató melyiket részesíti előnyben, az attól függ, mire kíváncsi.

A *primordialistának* nevezett álláspont (Clifford Geertz, Harold R. Isaacs) az etnicitás érzelmi oldalát hangsúlyozza. A születéssel az ember egy etnikum, nyelv, kultúra része lesz, mely önazonosságát alapvetően meghatározza; ez az önazonosság politikai célok érdekében mozgósítható és egyedül hordozza a nemzetté válás lehetőségét. Heinz felhívja a figyelmet arra, hogy e nézetrendszer nem enged meg semmiféle társadalmi mozgást, asszimilációt, és végül is nem válaszol arra a kérdésre, hogy miért tekintsük eleve adottnak az etnicitást.

A *formalizmus* a szociálpszichológiai irányzat és Barth örökségének hordozója, mert megkülönbözteti az etnicitás valós és gondolati szintjét, és az utóbbit nevezi az etnikumközi érintkezésben kialakuló etnikai önazonosságnak. Az álláspont képviselői – Ronald Cohen, Thomas H. Eriksen és Leo Despres nevét emeli ki a könyv – a „helyzeti etnicitást” etnikumok között, az etnikumon belül, sőt az egyénben változó fontosságú, határt megvonó eszköznek tekintik. Az egyén – bár nem korlátlanul – meg is változtathatja etnicitását. A szerző helyesli, hogy az elmélet az egyént tekinti alapvető, kutatható társadalmi egységnek. Eriksen és Despres ugyanakkor utalnak arra, hogy az etnicitás társadalmi egységek közös jellemzője is, az etnikai szervezőelv alkalmazása a tőle várható előnyöktől és hátrányoktól függ. A formalisták az önazonosság gyakori, apró, egyéni változásáról, a hozzájuk közel álló *circumstantialisták* tartósabb csoportfolyamatokról beszélnek. Abner Cohen szerint az etnikus csoport a célirányos társulás jellegű szerveződéssel szemben az egyén egészét bevonó közösségi jellegű szerveződés; afrikai kutatásai szerint ott van jelentősége, ahol az előbbi típus – vagyis az egyesületek – nem működhetnek szabadon. Az etnikai ellentétek a *circumstantialisták* és – a társadalmi csoportok közötti versenyt előtérbe állító – amerikai *instrumentalisták* (George C. Homans, Peter M. Blau) szerint valójában tagságukat etnikai alapon meghatározó érdekcsoportok ellentétei. Az etnicitást az utóbbi két csoporthoz sorolható kutatók mozgósítható tartaléknak tekintik.

Margaret Mead kiindulópontként említett megfigyeléseivel szállnak szembe a *szociobiológusok*: E. O. Wilson és követői szerint ugyanis az etnicitás nem a szocializáció, hanem a gének függvénye. Wilson a darwini elgondolást módosítva nem az egyedet, hanem a géneket tekinti a verseny résztvevőinek. A család összetartását a „kin-selection” jelensége magyarázza: a rokonokban meglévő azonos gének segítik egymást a versenyben az idegen gének ellen. A nem-rokon segítése Wilson szerint kizárólag a kölcsönösség várakozásával magyarázható. Pierre van den Berghe szerint a történelem nagy részében rokoni társadalmak léteztek és működtek együtt.

Végül a *neomarxista* gondolkodók – elsősorban Eric Wolf – álláspontját ismerteti a szerző. Ez abban különbözik a formalista-circumstantialista elméletektől, hogy a társadalmi helyzetet tartja elsődlegesnek és az etnicitás alkotó tényezőjének. A szerző jelzi azonban, hogy a neomarxisták – bár két-

ségtelenül a legkézzelfoghatóbb választ adják az etnicitás miértjére – a jelennek csak bizonyos vonatkozásaival foglalkoztak.

A modern etnicitáselméleteket a szerző a következőképpen foglalja össze: *„Az etnicitás társadalmi és kulturális jelenségek erőterében értelmezhető; (...) kulturális (beleértve a nyelvet) ismérvek halmozódása olyan embereknél, akik egy valahogyan kialakult kapcsolatháló részei, amelyet történelmileg adottnak tekintenek, és legalább részben törekednek arra, hogy azt megőrizzék és a következő nemzedéknek továbbadják*”. Az etnicitás, miként a faj is, társadalmi jelenség, az etnikai önazonosság pedig szociálpszichológiai, és egyik sem elsősorban kulturális, még akkor sem, ha szorosan összefüggnek a kultúrával.

A könyv végkicsengése az, hogy a hetvenes évektől az etnicitás-kutatásban egybeolvadt szociológia és antropológia a törzs, nép, nemzet kategóriák helyett az egyént tekinti alapvetőnek. A történet fontos tanulsága az, hogy e tudományágak hogyan álltak a gyarmati vagy az indiánellenes politika szolgálatába, és hogy egyes, téves tudományos gondolatrendszerek milyen szívfósan ellenállnak a valóságnak. A terepkutatásokon alapuló új nézetek egyedül nem is tudták megdönteni a régi gondolatrendszert, ehhez – újabb tanulság – ismét csak (a fent említett kül- és belpolitikai) tudományon kívüli hatásokra volt szükség. De az új nézetrendszer győzelme nem teljes. A szerző szerint ugyanis a szimbolisták, primordialisták, szociobiológusok, szubjektivisták a kuhni értelemben tulajdonképpen reakciósoknak tekinthetők, mert az elszigetelt valóságképhez térnek vissza azzal, hogy egységes önazonosságot, etnikai meghatározottságot hirdetnek, és a megmaradást természetes adottságnak tartják. Megjegyzendő, hogy a szerző nagy lélegzetű elmélete az antropológia forradalmáról számos nagynevű áldozatot követel az előbb említettektől a modernizációs-, funkcionalista- és a rendszerelméletekig. Érvelése meggyőzőnek tűnik, de mindenképpen élvezetes leírása fél évszázad etnicitáskutatásának. Az etnikai önazonosságot tárgyaló első rész kitűnik világosságával, gazdag és meggyőző képet ad tárgyról. Az etnicitás történetének tárgyalásakor a szerző érzésem szerint szubjektívebb, bár hangsúlyozza, hogy az ismertetett elméletek és képviselőik kiválasztásában az újdonság és az idézettség mércéit követte. A végeredmény lendületes összkép, mely további olvasásra, kutatásra indít.

Gyertyánfy András